

Љубо Анђелић

ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК И ИТАЛИЈАНСКО-КВИСЛИНШКА ОФАНЗИВА НА ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ, БОКИ И САНЦАКУ (13. ЈУЛ — 16. АВГУСТ 1941)

Писати о тринаестојулском устанку у Црној Гори и офанзиви јачих италијанских и квислиншких снага, која је уследила седми дан по његовом избијању, врло је сложен посао. У досадашњим покушајима обраде тог значајног периода под појмом устанка обрађивано је као цјелина вријеме од 13. јула, када је устанак почео, па до 16. августа, када је завршена италијанска офанзива на ослобођену територију.

Стање у коме се нашао устанак у другој половини августа, када је војно и политичко руководство вршило прегруписивање снага и тражило путеве за нову борбу, такође је погрешно третирано. За једне је то било „осипање устанка“, „распадање фронтова“, „пасивизирање маса“, „осека устанка“, а за друге „интервенција јачих непријатељских снага“, „гушење устанка“, па чак и друга окупација Црне Горе.¹

Из тога су често извлачени неправилни закључци. Тако, на примјер, у књизи Јована Марјановића и Пера Мораче *Наш ослободилачки рат и народна револуција 1941—1945*, Београд 1958, на страни 54. пише: „Али, већ посљедњих дана јула уследила је снажна интервенција италијанских дивизија из Албаније, што ће заокочити буран развитак оружаног устанка“.

Слично мишљење заступа и Фрањо Туђман који у књизи *Стварање социјалистичке Југославије*. Загреб 1960, на страни 54. каже: „Међутим, уследјед крупних грешака, које је партијско руководство у Црној Гори учинило на политичком и војном плану, не проводећи правилне опћедирективе ЦК КПЈ и Главног штаба НОПОЈ о организовању и циљевима НОБ, и о начину вођења партизанског рата, — талијански окупатор успио је већ крајем јула да брзом интервенцијом јаких војних снага (било је ангажирано читавих шест дивизија с појачањима) поново учврсти свој положеј и да заокочи даљи буран развитак оружаног устанка у Црној Гори“.

Због свега тога, као и ради бољег разумијевања онога што се у Црној Гори десило од 13. јула до 16. августа 1941, нужно је поћи од једне реалне периодизације догађаја која би тачно омеђила значајније етапе у том временском раздобљу.

Сам устанак је трајао не више од седам дана. Његовим улажењем у трећи дан почела је јача интервенција италијанских снага из Подгорице у правцу Цетиња, у коме се налазило сједиште дивизије „Месина“, и први покрети и груписање италијанских јединица за гушење устанка у Црној Гори.

Покушај јачих непријатељских снага да деблокирају Цетиње правцима Подгорица—Ријека Црнојевића—Цетиње, Будва—Брајићи—Цетиње, Котор—Његуши—Чекање—Цетиње, трајао је четири дана. То вријеме представља, као увод у непријатељску офанзиву, једну цјелину и тако га, ради правилнијег сагледавања догађаја, треба и посматрати. У овој етапи устаници су извојевали сјајне побједи на Кошћелама и Брајићима, које ће, по обиму и вјештини с којом су вођене, несумњиво ући у драгоцјена искуства партизанског ратовања.

Од 18. јула до 16. августа, када су се код Банских кућа на Језерима, далеко од Жабљака 11 километара, састали планински ловци дивизије „Каћаторе деле Алпи“ и алпинци дивизије „Пустиерија“, такође чини цјелину за себе. За то вријеме, бранећи и проширујући ослобођену територију и прве тековине устанка, црногорски устаници су се нашли под ударом око 100.000 Италијана и квислинга.

У офанзиви, која је трајала пуних 30 дана, учествовало је седам дивизија из 2. и 9. италијанске армије као и велики број специјалних јединица. У тим критичним данима, када је офанзива постала сурова стварност, један дио ослобођене територије био је угрожен и с друге стране. Многобројне квислиншке скупине и групације с територије сјеверне Албаније, из Метохије, од Плава, Рожаја и Гусиња, затим једног дијела Вихора и оне од Сјенице, Тутина и Новог Пазара, нашле су се, с угарцима и оружјем, на вратима устаничких села.

На другој линији, која се провлачила од Цијевне преко Фундине у Кучима, Врмоше, Мајон-планине, Мокре и Чакора, затим преко Смиљевце и Турјака, испред Рожаја, до Корита и Сјеничких Бара, према Бијелом Пољу, требало је зауставити пукове дивизије „Пуље“ и више од 20.000 припадника квислиншких јединица које су се налазиле у њеним претходницима.

Риједак је случај не само у вријеме када су црногорски партизани стицали своја прва ратна искуства него и много доцније, у условима комбинованог ратовања бригада и партизанских одреда, када су та искуства била обогаћена, да су устаници под сталним гвозденим притиском окупаторских дивизија извојевали веће побједи од оних које представљају ослобођење Даниловграда и Берана, у којима су у тешкој борби, уз минималне губитке, разоружани јачи италијански гарнизони. Међутим, те побједи су

извојеване у јеку непријатељске офанзиве на ослобођену територију.

Према томе, горње груписање догађаја по етапама дало би устанку и офанзиви на ослобођену територију правилнију оцјену. Ово је утолико потребније што постоји велика разлика у карактеру и значају успеха постигнутих у прва три дана устанка и оних који су постигнути у борбама за деблокаду Цетиња и нешто касније у офанзиви. Побједе извојеване од 13. до 15. јула добијене су релативно лако и у једној повољнијој ситуацији када је непријатељ био не само изненађен него и војнички недовољно јак.² С друге стране, велике побједе устаника на Кошћеллама и Брајићима над елитним моторизованим италијанским јединицама и успјеси постигнути у јеку офанзиве — нешто су много више од тога.

Из свега изложеног може се извући закључак да је једино правилно дати догађајима у тринаестојулском устанку мјесто не њиховим хронолошким ређањем, како је досад обично чињено, него одређивањем значаја тих истих догађаја у овој или оној етапи.

I

УСТАНАК

Италијанска оријентација на мирну окупацију Црне Горе била је у основи погрешна. И Италијани, слично Нијемцима у Србији, на основу слома бивше југословенске војске у априлу 1941, олако су доносили закључке о морално-политичком стању народа на окупационом подручју. Полазећи од једне такве, крајње лоше процјене, правог расположења народа, команда окупационих снага, људи из Високог комесаријата за Црну Гору и врхова ОВРЕ придавали су исувише велики значај сепаратистичким тенденцијама и њиховим реакционарним и докраја компромитованим носиоцима, као и првим органима квислиншке власти која је постојала само у одлукама и на папиру. Командант дивизије „Месина“, која је била дислоцирана у свим мјестима Црне Горе, и високи комесар за Црну Гору Серафино Маццолини, завараван и

² Осим дивизије „Месине“, у Црној Гори, Боки и црногорском дијелу Санцака налазиле су се сљедеће окупаторске снаге: 11. мобилни батаљон краљевских карабињера, 106. батаљон граничне страже први мотоциклистички полицијски батаљон из дивизије „Марке“ и мање морнаричке јединице које су биле дислоциране у Боки. (Владо Стругар и Перо Раичевић, Развитак народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941—1945. „Историјски записи“, Цетиње, 1955. бр. 1—2, 293; Војо Годоровић, Подгорички срез у тринаестојулском устанку, Београд „Војно дело“, 1954 21—22; Ватрић Јовановић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији I, „Војно дело“, Београд 1960, 18.

од својих саветника из цетињског Савјетодавног одбора, полазили су у оцјени политичких снага у Црној Гори са погрешног становишта потцјњивања Комунистичке партије и снага које су биле окупљене око ње.

Сам тринаестојулски устанак, који је почео три мјесеца после капитулације старе Југославије и свега неколико недјеља после Хитлеровог упада у СССР, разбио је не само италијанске илузије о мирном владању него и све њихове процјене о борбеним и моралним квалитетима црногорског народа.

У тренутку избијања устанка, када су у Рим, Цетиње, у команду 9. армије и 14. корпуса почеле пристизати прве вијести о догађајима који су се ређали од првих часова 13. јула, били су подједнако изненађени високи комесар Мацолини и начелник италијанске Врховне команде Уго Кавалеро. У извјештају који је упутио римској влади 13. јула о догађајима у Црној Гори, Мацолини тврди да ни он, ни обавјештајна служба, па чак ни посланици који су дан уочи тога дошли на Петровданску скупштину „из разних центара“, нијесу имали појма о свему томе. Уго Кавалеро са своје стране скида одговорност с војске и њене обавјештајне службе и оптужује Мацолинија „да је изгубио хладнокрвност и дозволио да га догађај изненади“.³

Италијанска обавјештајна служба ни у тим драматичним часовима није наслућивала да је Комунистичка партија у Црној Гори, Боки и једном дијелу Санцака од краја маја до 13. јула створила једну читаву војску и да је с њом изашла на поприште као далеко јачи противник.

Крајем маја Покрајински комитет, по директиви ЦК КПЈ, дао је налог партијским организацијама у Црној Гори да формирају за борбу против окупатора ударне групе. Спровodeћи досљедно у живот ову директиву, мјесна руководства за мјесец и по дана обавила су читав тај посао. Уочи 13. јула 1941. у Црној Гори, Боки и црногорском дијелу Санцака припремљено је и обучено за борбу 283 ударних група са око 6.200 људи, од којих око 1.800 чланова Партије. Мјесни комитети су евидентирали око 15.000 људи спремних да на позив Партије ступе у оружану борбу против окупатора.⁴

Израстање тако велике устаничке војске, која је имала кадровски карактер, под носом окупаторских посада и будном пажњом карабињерских и жандармеријских постаја, као и великог броја агената ОВРЕ и домаћих шпијуна, представља највеће чудо тринаестојулског устанка. Та војска није била скуп завјереника и авантуриста, него здружени револуционарни одреди који су израсли из срца народа. Утолико је и њена снага била страшнија за непријатеља.

³ Б. Јовановић, н. д. 126.

⁴ Исто, 46

Ова чињеница најбоље побија нека укоријењена мишљења, која често имају и добронамјеран карактер, да се у Црној Гори 13. јула, као по неком наслијеђеном атавизму, дигла кука и мотика која је ударала као маљ, да би касније, при најмањем отпору, узмицала и сплашњавала.

Таква мишљења најбоље демантује војничка ситуација у прва два дана устанка. Само у току 13. и 14. јула и у ноћи између 14. и 15. јула разоружане су добро организованом акцијом италијанске посаде на Чеву, Вирпазару, Ријеци Црнојевића, Биочу, Мишићима, Мојковцу, Петровцу, Спужу и Богетићима и жандармеријске станице на Суторману у Брчелима, Јуботињу, Буљарици, Режевићима, Ивановим Коритима, Црнцима, Голубовцима, Церову, Горњим Кокотима, Видровану, Никшићкој Жупи, Штитарици и Манастиру Морачи.

Већ 14. јула обустављен је цјелокупан саобраћај у једном дијелу Црне Горе. Везе Цетиња са Котором, Будвом, Ријеком Црнојевића и Вирпазаром биле су потпуно прекинуте. Комуникације Подгорица—Даниловград—Никшић—Шавник—Жабљак—Пљевља, Подгорица—Лијева Ријека—Матешево—Колашин, Матешево—Андријевица—Беране и пут Никшић—Вилуси—Грахово били су такође под контролом устаника.

Команда окупационих трупа за Црну Гору била је на тај начин погођена на најосјетљивије мјесто. Јединице дивизије „Месина“, расуте у мањим посадама по Црној Гори, Боки и Санцаку, нашле су се у војнички неодрживој ситуацији. Непријатељ се није више осјећао сигуран чак ни у Подгорици, Цетињу, Никшићу, Пљевљима, Беранама и Даниловграду, у којима су се налазили његови већи гарнизони.

Код иоле озбиљније војничке анализе пада у очи да устанак у Црној Гори није почео једновремено у свим мјестима. Не познајући суштину одлуке Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санцак, која је донесена у Стијени Пиперској на мјесту Равни лаз, могао се из тога стећи погрешан закључак да су нека мјесна руководства на вријеме извршила узете обавезе, а да су друга оклијевала.

Једновременог напада, међутим, није било, нити га је могло бити, из простог разлога што на састанку у Стијени Пиперској није одређен дан и час када треба да почне устанак. Умјесто тога дата је директива мјесним комитетима да што прије отпочну оружану борбу против окупатора и да читаву акцију задрже у оквиру строгог герилског ратовања. Оцјењујући правилно своје снаге и непријатељске могућности, Покрајински комитет се у таквој ситуацији није заносио идејом дефинитивног обрачуна нити се олако играо устанком, што је једино и било правилно.

Састанци мјесних комитета у Црној Гори и Боки нијесу одржани у исто вријеме. У барском и цетињском срезу они су одржани 9. и 10. јула, а у другим срезовима нешто касније, што је у првом реду зависило од доласка делегата Покрајинског ко-

митета у та мјеста. Тако су, на примјер, састанци мјесних комитета у Колашину, Котору, Андријевици, Беранама, Бијелом Пољу, Жабљаку, Даниловграду, Херцег-Новом и Пљевљима одржани у времену од 12. до 16. јула.

Како је дошло до тога да мјесни комитети у барском и цетињском срезу први одрже састанке и први донесу одлуку о отпочињању герилских акција?

Никола Никић, секретар Мјесног комитета у Бару, вратио се 9. јула у Црмницу и пред вече истог дана одржао састанак са члановима Комитета. На овом састанку, коме су присуствовали Блажо Љутица, Михаило Добрковић, Нико Вуковић и Петар Лешевљ, Никић је упознао чланове Комитета с одлукама Покрајинског комитета о отпочињању оружане борбе. На овом договору, који је одржан прије доласка у Црмницу делегата Покрајинског комитета Перише Вујошевића и другова из Окружног комитета Цетиње, одређени су Блажо Јоков Орландић, Владо Роловић, Ристо Лекић, Блажов Јошов Орландић и Буро Бошковић за руководиоце герилских одреда.

Ова одлука Мјесног комитета у Бару представља историјски значајан акт у часовима који су претходили тринаестојулском устанку. У ствари, то је прва војничка револуционарна одлука те врсте у Црној Гори у којој се тачно прецизирају не само задаци герилских одреда Црмнице, Петровца, Паштровића, Улциња и Бара, него се у Комитету задужују другови за њену реализацију.

Два дана доцније Мјесни комитет у Бару, на проширеном састанку одржаном под брдом Рац, врши даљу разраду плана за борбу против окупатора у барском срезу. Послије једне зреле анализе и реалне процјене својих могућности, направљен је план војничке акције герилских одреда, који и данас, када су у доброј мјери разрађена искуства нашег партизанског ратовања, представља класичан образац правилне употребе герилских одреда у борби с јачим противником.

Тај план, о коме је до сада доста писано и који у својим радовима наводи велики број аутора, састојао се у сљедећем: герилски одреди из Бара, Спича, Паштровића, затим Лимљана, Брчела, Бријега, Буковика, Глухог Дола, Подгори, Томића, Радомира, Грађана, Дупила, Папратнице, Комарна, Трнова и Сеоца добијају задатак да поруше пругу Бар—Суторман, униште италијанске посаде и жандармеријске и финансијске станице у Мишићима, Буљарици, Петровцу и Режевићима и затворе и обезбиједи правце Бар—Вирпазар, Пресјека—Созина, Будва—Брајићи, Ријека Црнојевића—Вирпазар и правац Крњице—Сеоца.

Герилски одреди из Годиња, Бољевића и Сеоца оријентисани су на уништење италијанског гарнизона у Вирпазару, док је улцињском одреду наређено да врши диверзије на свом подручју.

Десетог јуна одржан је на Цетињу састанак Мјесног комитета, коме су присуствовали и неки чланови Окружног комитета. Карактеристично је да постоји осјетна разлика између неких одлука на овом састанку и оних које су донесене под брдом Раш. Док је на црмничком састанку одлучено да се као први и најважнији задатак поруше важни објекти на путевима Бар—Петровац—Будва, Ријека Црнојевића—Вирпазар, Будва—Брајићи и Бар—Вирпазар, на Цетињу је донесена одлука да не треба рушити путеве и прекидати цивилни саобраћај,⁵ што ће се касније, приликом италијанског покушаја деблокаде Цетиња с подгоричког правца, штетно одразити.

Прве устаничке акције, нарочито оне у барском срезу, имале су од почетка герилски карактер. Оне су извођене тачно онако како су и предвиђене. О томе најбоље говори прво ослобођење Вирпазара, у коме су Италијани имали чврсто упориште, не толико по броју војника колико по њиховим борбеним квалитетима. На Вирпазару се, поред војника дивизије „Месина“, налазио и један број „црних кошуља“ и карабињера. На челу гарнизона што се показало и у самој борби, стајали су официри који нијесу знали за страх. И они и војници бранили су Вирпазар до крајњих могућности.

Неколико сати прије напада на ово мјесто убачено је оружје једној групи герилаца која се налазила у Вирпазару. Група је уз то добила и специјалне задатке. Као прво и најважније, она је имала да у тренутку напада споља изврши напад изнутра и похвата и разоружа италијанске официре у кућама гдје су становали.

Устаници из Годиња, Сеоца и Бољевића, који су нападали Вирпазар, ишли су од првог часа напада на нож. На непријатељско упориште извршен је први напад ручним гранатама. Док се група бомбаша привлачила утврђеним баракама и кућама, у којима су се налазили италијански војници, подржавала су их из непосредне близине два пушкомитраљеза снажном ватром.

У таквим околностима, када излаза није било, италијанским војницима није ништа друго остало него да се предаду или изгину до посљедњег. Многи су изабрали ово друго. Један број карабињера и „црних кошуља“ изгорио је у својим упориштима бранећи се до посљедњег даха.

Слично је било и са ослобођењем Мојковца. И за ово мјесто Италијани су се, иако далеко малобројнији од устаника, борили све док није почео да гори кров на кући у којој су се били утврдили.

Начин на који је ослобођен Спуж такође је карактеристичан. Прилази овом мјесту били су за устанике готово несавладљиви. Непријатељ се, уз то, бранио снажном ватром и иза зидина старог града и огромних наслага од узиданог камена. Устаници

⁵ Зборник, том. III, кн. I, 26.

су, међутим, на путу до Италијана својом вјештином, упорношћу и јунаштвом савладали све те препреке.

Све је ово потребно истаћи, не толико ради потврде организованости тринаестојулског устанка, који је то био од првог часа, колико ради разбијања једног прилично одомаћеног схватања да је у устанку ишло све глатко, да се Италијани нијесу борили и да се противник предавао на прве пуцњеве устаничких пушака. Осим искуства стеченог у Вирпазару, Служу и Мојковцу, погрешност таквих схватања најбоље потврђује случај италијанског шофера који је код мјеста Врлоступ, на путу између Колашина и Мојковца, направио подвиг какав се ријетко памти. Воzeћи камион пун војника од Мојковца ка Колашину, шофер је тога дана упао у добро организовану устаничку засједу. Умјесто да дигне руке и да се преда у једној безизлазној ситуацији, када су му сви другови изгинули, он је с крајњом присебношћу успио да се пробије из засједе и да у Колашин на камиону доведе 12 мртвих Италијана.

Иако је војна организација црногорских устаника, у првим данима устанка, имала само герилске одреде, она је била у стању да, прилагођавањем тактици изненадних и сталних напада, створи дармар у плановима окупационих трупа у Црној Гори и нагна њене команде да се озбиљније позабаве оним што се тада дешавало у Црној Гори.

У једној ситуацији крајње сложене и нимало повољне, када су ђаци студенти напуштали скамије и ауле универзитета и заједно с борцима у сељачким капутима и радничким комбинезонима узимали пушке у руке, постигнуте су и прве побједе над окупатором. И таква војска, без икаквог искуства у партизанском ратовању, доказала је у прва два дана устанка своје преимућство над италијанским војницима који су прије тога неколико година ратовали у Абисинији, Либији, Шпанији, Грчкој и Албанији.

II

ГРУПИСАЊЕ ИТАЛИЈАНСКИХ ДИВИЗИЈА И ДЕВЛОКАДА ЦЕТИЊА

Италијанска Врховна команда оштро реагује на прве вјести о догађајима у Црној Гори. У доношењу одлука она није ни за тренутак оклијевала. Команда 9. италијанске армије, која је била размјештена у Албанији, Македонији, на Косову и Метохији, у Црној Гори, Боки и Санџаку, предузима низ ефикасних мјера за угушење устанка у Црној Гори. У заповијести команданта 9. армије Пирџија Биролија о томе се дословно каже:

1. Циљеви које треба постићи:

Ситуација, која се развија у Црној Гори од 13. текућег мјесеца, захтијева да се хитно примијене најенергичније мјере које ће имати за циљ

- да се успоставе комуникације са Цетињем;
- да се спријечи да герилски рат узме маха и прошири се;
- да се поново успостави ред и мир у овом крају;
- да се изврши свестрано чишћење непријатељских елемената;
- да се коначно заплјигују цијелокупно оружје.

2. Начин извршења:

Операције које треба вршити да би се постигли горе наведени циљеви морају бити методичне, добро организоване и координиране, морају се проширити на читав крај почев од зоне у којој је устанак још увијек у току.

Сузбијање устанка мора се вршити до крајности строго и са примјерном жестином, али ипак оно не треба да има карактер репресалија и треба избјегавати непотребне суровости.⁶ Нека

⁶ Међутим Пирцио Бироли истовремено издаје у виду књижице — подсетника наређење војницима дивизије „Таро“ и „Месина“ да могу неметано вршити одмазду над становништвом. У тим књижицама, које су дијељене пред офанзиву војницима и подофицирима, поред осталог стоји и ово:

„Покажите овим варварима да и ако је учитељица мајка цивилизације, Италија умије и да казни неумитним законима правде.

Нека за сваког погинулог друга плате животом 10 побуњеника“.

Ђовани Феро, мајор дивизије „Венеција“, који је у Лијеу Ријеку дошао почетком августа 1941, тврди да је као командант мјеста и командант батаљона добио циркуларно писмо с потписом Пирција Биролија у коме је стајало: „Мрзите овај народ! Ово је исти народ против кога смо се вјековима борили на обалама Јадрана. Убијајте, стријељајте, палите и уништавајте; не вјерујте човјеку с којим чашу пијете, па чак ни ономе који вас обавјештава.“

Пирцио Бироли је имао и специјалне батаљоне који су радили по његовим инструкцијама. Интересантно је шта о томе каже резервни капетан, иначе трговац из Болоње, Ђино Паникићи: „Ја сам 27. јула 1941. био премјештен из Албаније у Подгорицу у својству командира VII чете II батаљона 83. пјешадијског пука дивизије „Венеција“. Другог августа 1941. добили смо наређење да предузмемо акцију чишћења у правцу Колашина. Свим командирима чета усмено је саопштено да имају одријешене руке у погледу становништва. Наш пук није чинио никаква звјерства, јер су испред нас били један батаљон албанских „црних кошуља“ под командом италијанског официра и два батаљона алпинаца од којих се један звао „Латизоне“, а други „Таљаменто“. Ови батаљони су припадали дивизији „Пустерија“ и били су непосредно потчињени гувернеру Црне Горе Пирцију Биролију. Ови батаљони алпинаца и албанаца у зони чишћења од Подгорице до Матешева попалили су све куће и поубијали становништво на које су наилазили. Ми смо наишли на лешеве старца и жена око Лијеу Ријеке. Наш батаљон није могао да врши никаква чишћења јер је било све уништено“.

(Саопштење број 1—6 о звјерствима италијанских и њемачких окупатора, Београд 1944. 39—41).

се униште жаришта устанка не водећи рачуна ни о особама ни — ако је потребно — о насељеним центрима.

Нека се узму таоци у мјестима из зоне у којој се воде операције и нека се они често замјењују другима, тако да се читаво становништво стално држи у страху од евентуалних репресалија.

3. Руковођење операцијама:

Руковођење операцијама за сузбијање устанка повјеравам команданту 14. армијског корпуса, коме дајем пуну војну власт над читавом територијом Црне Горе и провинције Котора.

На поменутој територији мора се одмах издати проглас да се уводи пријеки суд и полицијски час.

Нека се командант 14. армијског корпуса одмах премјести у Скадар.⁷

У наређењу се потом прецизира број дивизија и специјалних јединица одређених за угушење устанка у Црној Гори и Боки, затим мјеста њиховог груписања, правци кретања и начин транспортовања као и начелна одлука да приликом размјештаја јединица у зони извођења операција „сваки гарнизон треба да има снагу не мању од једног батаљона“

За остварење овог плана италијанска Врховна команда ангажовала је следеће јединице:

а) XIV армијски корпус 9. италијанске армије у чији су састав ушле дивизије „Пуље“, „Пустерија“, „Таро“ „Венеција“ и „Каћаторе деле Алпи“, ојачана четвртим берсаљерским пуком из дивизије „Вентауро“.

б) дивизију „Марке“ из састава 2. италијанске армије, чије се сједиште налазило у Требињу.

ц) Пету ваздушну извиђачку групу са аеродромом у Скадру.

Поред ових дивизија, за офанзиву на ослобођену територију у Црној Гори и Боки предвиђене су и ове специјалне јединице: албанска фашистичка скупина „Скендербег“, 108. и 164. легија „црних кошуља“, два батаљона граничне страже, алпијске групе „Вале“, дијелови коњичке групе „Гвиде“, чета тенкова „Фигат-3.000“ и један батаљон Министарства унутрашњих послова.

Свака дивизија имала је у свом саставу два-три стрељачка и по један артиљеријски пук (дивизијска артиљеријска група), као и специјалне јединице за везу и инжињерију.

⁷ В. И. И., непријатељска архива,

Укупна јачина непријатељских снага износила је преко 80.000.⁸

Овом броју треба додати најмање 20.000 припадника муслиманске милиције из Плава, Рожаја, Гусиња, Корита, Тутина, Сјенице, затим косовско-метохијских балиста и великог броја банди из Врмоше, Хота, Краснића и других мјеста сјеверне Албаније. Читава ова квислиншка војска, која је имала застрашујући карактер и којој је била намијењена улога масакрирања становништва и уништавања устаничких мјеста, што ће у офанзиви доћи до нарочитог изражаја налазила се у претходницама италијанске дивизије „Пуље“, која се споро груписала за напад на ослобођену територију у андријевичком, беранском и бјелопольском срезу.

Пребацивање италијанских дивизија из Албаније, у којој су дотле биле дислоциране, услиједио је трећи дан по избијању устанка и одмах послје издавања заповијести команданта 9. армије „Супералба“ Пирција Биролија да се предузму све мјере да се „герилски рат“ не прошири, „поврати ред и мир“ и „успостави веза са Цетињем.“

Док је у ширем рејону Подгорице вршена концентрација италијанских дивизија „Венеција“, „Каћаторе деле Алпи“ и „Пустерија“, на другом крају Црне Горе, у Бару и Котору, груписала се дивизија „Таро“, а према андријевичком и беранском срезу, у рејонима Пећи, Кућишта и Рожаја дивизија „Пуље“.

Прије него је извршено груписање италијанских дивизија у одређеним рејонима и прије него је офанзива у ствари почела, италијанска команда 14. армијског корпуса приступа реализацији одлуке команданта 9. армије о одбацивању устаника с комуникације Подгорица—Цетиње и разбија блокаду овог мјеста.

Снага и организованост устанка у барском и цетињском срезу од првог дана забринула је команду 9. армије и унијела крајњу деморализацију код оних јединица дивизије „Месина“ које су биле распоређене од Чева до Вирпазара и од Рваша до Његуша. То је и разумљиво кад се узме у обзир да су првог дана устанка на територији Окружног комитета Цетиње разоружане окупаторске посаде на Вирпазару, Чеву, Ријечи Црнојевића, Мишићима, Петровцу, Буљарицама, Режевићима, Ивановим Корићима и жандармеријске станице на Љуботињу, у Брчелима и Суторману. Устаници су, уз то, 14. јула овладали свим комуникацијама на територији цетињског и барског среза и на тај начин укочили цјелокупан војнички и цивилни транспорт на њима.

Напад на Цетиње, у коме се осим команде дивизије „Месина“ налазило сједиште високог комесара за Црну Гору, квислиншког Савјетодавног вијећа, команда Војног президија, затим сједишта команди великог броја специјалних и политичких јединица, очекивао се сваког часа.

⁸ Војо Тодоровић, н. д. 65.

Међутим, Војни комитет на Цетињу, реално оцјењујући своје снаге у наоружању и могућности противника, и узимајући у обзир жртве које би биле неминовне у операцијама те врсте, остаје и даље на становишту да су устаничке снаге и по искуству и по наоружању недовољне за један такав подухват. Тако је, умјесто наређења за напад на Цетиње, устаницима дато упутство да још више стегну обруч око града, што је и учињено.

Постоји вјероватноћа, иако за то нема писаног документа, да су два батаљона из састава граничне страже пребачена већ 14. јула изјутра за Подгорицу. У ствари, то је била претходница италијанских дивизија чији су предњи дијелови почели пристизати већ од 15. јула у рејоне Ђемовског поља, Љешкопоља и Подгорице.

Истог дана када су стигла прва појачања из Албаније, из Подгорице је упућен у правцу Цетиња један појачани моторизовани батаљон дивизије „Месина“.⁹ Његов задатак је био да одбаци устанике с комуникације Подгорица—Ријека Црнојевића—Цетиње и тиме разбије блокаду Цетиња с подгоричког правца.

Италијански батаљон био је наоружан великим бројем тешких митраљеза и минобацача, као и топова, који су били монтирани на камионима. Своје преимућство у наоружању батаљон је демонстрирао отварањем ватре из покрета.

Покушај герилских одреда из Рваша, Бобије, Друшића и Метериза да зауставе продор италијанске колоне у висини Царева лаза није успио. Батаљон је на овом мјесту прокрчио себи пут ватром из топова, минобацача и митраљеза, не обзирући се, у даљем надирању ка Ријечи Црнојевића, ни десно ни лијево од цесте. Па ипак, отпор устаника код Царева лаза и нешто касније у Рвашима није био узалудан. Иако моторизована колона није била заустављена, њено напредовање је знатно успорено. То ће касније имати по њу и те каквих посљедица. Умјесто да уђу у Ријеку Црнојевића за дана и продуже ка Цетињу, како је било планирано, Италијани су у њу стигли 14. јула у 11 часова увече. Изгубљено вријеме од неколико часова више се није могло надокнадити.

Послије краћег задржавања у Ријечи Црнојевића, главнина батаљона продужила је ка Цетињу. Италијани су у овом мјесту оставили мању посаду која је одмах почела да се утврђује у кућама на Ријечком граду.

На неколико километара од Ријеке Црнојевића, на мјесту Кошћеле, педесетак устаника из Љуботиња и Горњег Цеклина

⁹ У наведеној књизи Батрића Јовановића на стр. 126 стоји да су 14. јула из Подгорице за Цетиње била упућена два моторизована батаљона дивизије „Месина“. Међутим, по једној написаној изјави Пека Дапчевића, која се чува у архиву Радио-Титограда, стоји да је тога дана у правцу Цетиња упућен само један италијански батаљон. С обзиром да је Пеко Дапчевић саслушавао команданта италијанског батаљона истог дана када је завршена борба на Кошћелама, сматрамо да се његов податак може узети као тачан.

зауоставило је 15. јула, у првим јутарњим часовима, италијанску колону. Герилцима, који су чекали у вјешто постављеним засједама, наређено је да не отварају ватру док чело колоне не уђе у кривину између цркве на Кошћелама и раскрснице путева који воде ка Љуботињу и Цетињу.

И поред строгог наређења, с којим је на вријеме упознат сваки појединац, десили су се случајеви недисциплине. Неки од герилаца нијесу се придржавали упутства које им је дато. Ватра је отворена прије времена. То је омогућило колони да се припреми за борбу и на вријеме отвори ватру из свих расположивих оружја. Њено чело још није било ушло у клопку коју су им устаници били припремили на завијутку који опасује брдо на чијем се врху налази црквица.¹⁰

Иако докраја изненађени силином удара и збуњени добро организованом ватром која није престајала, италијански војници нијесу губили присебност. Трпећи убитачну ватру с разних страна, они су упорно покушавали да колико-толико организују положаје за одбрану и са њих крену у напад. Међутим, ни једно ни друго није им полазило за руком. Први напад у правцу црквице на Кошћелама и Црног врха Италијани су платили великим бројем мртвих и рањених.

То је био режанд моменат у бици на Кошћелама. Колона се нашла у још тежем положају. Врата ка Цетињу била су још чвршће затворена. Устаници су држали кључеве за њихово отварање на вјешто припремљеним положајима испод црквице.

У само свитање стигла су герилцима нова појачања из Љуботиња и Горњег Цеклина. Она су одмах пребачена да појачају лијево крило устаника које је противник и даље упорно нападао. Тога часа герилци су направили још један прстен у ионако чврстом обручу на простору Кошћеле — Хан Машановића. Италијанска моторизација није имала снаге да га пробије. Италијани, и поред тога што су се нашли у безизлазној ситуацији, нијесу се још предавали. У једном тренутку њима је чак пошло за руком да збаце устанике с положаја код црквице на Кошћелама и тиме привремено поправе свој положај. На врху брда постављени су минобацачи и неколико тешких митраљеза. Штићени њиховом ватром и ватром која је једновремено отворена са камиона, италијански војници су кренули, трпећи велике губитке, ка Црном врху.

Устаници су брзо прозрели намјеру противника. Једна десетина герилаца, појачана са два пушкомитраљеза, успјела је да с леђа нападне Италијане снажном ватром на откривеном терену. То је ријешило крајњи исход борбе на Кошћелама, коју је од почетка до краја и једна и друга страна водила с изузетном упорношћу.

¹⁰ Према цитираној изјави Пека Дапчевића.

Петнаестог јула око десет часова Италијани су се нашли на ивици пропасти. Њихови губици били су све тежи. Сваки покушај пробоја, а њих је било неколико, доносио је нове жртве. Обруч устаника, који се, по причању италијанских војника и официра, нигдје нијесу могли видјети, све више се стезао око камиона и великог броја погинулих војника дивизије „Месина“. У таквој ситуацији, пошто су исцрпили све могућности, преживјели су се предали.¹¹

У борби на Кошћелама Италијани су претрпјели велике губитке. Они су имали 70 мртвих, 110 тешко и 300 лакше рањених и 290 заробљених војника и официра. Педесет италијанских војника, који су покушали да се преко Улића пробију према Цетињу, похватали су устаници код Добрске плоче. Ратни плијен је био огроман. У руке устаника пало је четрдесет осам тешких митраљеза, велики број пушкомитраљеза, шест тешких минобацача, четири пјешадијска топа, хиљаду двјеста пушака, тридесет камиона, двадесет мотоцикла, неколико стотина револвера, пола милиона метака, батаљонско превијалиште и резервна одјећа и обућа за људство цијелог батаљона.¹²

Пораз моторизованог италијанског батаљона на Кошћелама, без сумње најелитније јединице дивизије „Месина“, представља не само најблиставију побједу црногорских герилаца у тринаестојулском устанку него и риједак случај у рату који је пуне четири године водила Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије. Око 60 герилаца, помогнутих од народа који је прискакао у посљедњим часовима борбе, уништило је преко хиљаду до зуба наоружаних италијанских војника. По

Због интересантности акта предаје италијанског моторизованог батаљона навешћемо неке дијелове из цитиране изјаве Пека Дапчевића:

„Нешто послје 10 часова, када смо осјетили да су се војници почели колебасти, упутили смо преговараче са бијелим заставама и предложили Италијанима да се предају. И док су наши преговарачи дискутовали са њиховим официрима, ми смо јурнули међу њих и ставили их пред свршен чин. Командант италијанског батаљона покушао је и тада да спријечи предају и продужи борбу. Али видећи у какву је ситуацију запао, и сам се предао. Заробљене непријатељске војнике и официре скупили смо на једну зараван недалеко од мјеста гдје је бој вођен. Вапај италијанских рањеника није престајао. Тешки рањеници су упућени за Подгорицу, а лакшима смо одмах указали помоћ.

Наредио сам да се италијански војници и официри построје на једну а пратизани на другу страну заравни. Када је командант италијанског батаљона видио колико су бројне наше снаге, запитао ме је:

— Гдје су остале ваше снаге?

— Остале снаге — одговорио сам — расуте су по читавој Црној Гори — по Југославији.

— А снаге које су тако снажно дјејствовале са правца Цетиња?

— А гдје су ваши мртви и рањени?

— То су све те наше снаге — рекао сам му и показао руком на постројене партизане. Мртвих и рањених нијесмо имали“.

¹² Багрић Јовановић, н. д. 198.

броју изгубљених војника и заплијењене ратне технике, велике партизанске побједе у мају 1943. над италијанским пуковима на Јаворку и код Биоча не превазилазе Кошћеле. Кад се узме у обзир да су италијанске гарнизоне на Јаворку нападале Друга пролетерска и Четврта и Пета црногорска, обогачене трогодишњим ратним искуством и на врхунцу своје офанзивне моћи, тек тада се може правилно оцијенити величина Кошћела и беспримјерна храброст и ратно мајсторство устаника, који су у једној тешкој борби надмашили, не само у јунаштву него и у ратној вјештини, једну од елитних италијанских јединица у коју је команда „Месине“ полагала велику наду.

Пораз на Кошћелама принудио је команданта 14. армијског корпуса да одгоди напад у правцу Цетиња за два дана. Из те одлуке се најбоље може видјети колико су Кошћеле тешко погодиле највишу италијанску команду у Црној Гори и приморале је да мијења већ усвојени план. Овога пута задатак деблокаде Цетиња повјерен је дивизији „Пустерија“, која је већ била извршила груписање у рејону Љешкопоља, и дивизији „Таро“, чији су се пукови налазили у Бару и Котору.

За разбијање блокаде Цетиња, које је почело 17. јула изјутра, одређене су три колоне. Дивизија „Пустерија“, с најмање три пука, имала је задатак да овлада комуникацијом Подгорица — Ријека и очисти обухватима лијеве и десне колоне устанике у захвату комуникација. За то вријеме „Таро“ требало је да помоћу снажне моторизације нападну устаничке положаје на путу Будва—Брајићи—Цетиње и на путу Котор—Његуши—Чекање—Цетиње.

Пукови дивизије „Пустерија“ развили су се за борбу у рејону Царевог лаза. Док је главнина дивизије, заштићена моторизацијом, крчила пут преко Рваша и Друшића ка Ријеци Црнојевића, њена десна колона направила је широк обухват преко Метериза и Јанковића крша ка Хану Машановића.

Герилски одреди из Рваша, Метериза, Божије, Друшића и Ријеке Црнојевића били су 17. јула сувише малобројни да се озбиљније супротставе пуковима дивизије „Пустерија“ и укоче њено напредовање. Уз то су се војници ове алпijske дивизије одлично сналазили на кршевитом земљишту. Надирући незадрживо путем ка Ријеци Црнојевића, команда дивизије имала је у виду искуство са Кошћела и ништа није остављала случају. Због тога је у току читавог дана пребацивала тежиште својих дјјестава на десну и лијеву колону које су штитиле дивизију од изненађења.

Претходнице „Пустерије“ ушле су пред мрак у Ријеку Црнојевића, у којој су се састале с преживјелим војницима батаљона који је уништен на Кошћелама.

Италијански моторизовани батаљон „црних кошуља“, појачан са седам тенкова, превалио је 17. јула без борбе пут од Бара

до Будве, у којој је законачио. Италијани су вјероватно у Будви били обавијештени о томе да су јединице дивизије „Пустерија“ задржане 17. јула увече у висини Ријеке Црнојевића. Једино се тиме, као и страхом од устаника за чије се положаје на Брајићима у штабу дивизије „Таро“ знало, може објаснити непотребно задржавање Италијана у Будви.

Мања италијанска моторизована колона, за коју се није вјеровало да ће 17 јула ући у Цетиње, пробила је у оштрој борби устанички обруч код Чекања и тако стигла у сједиште дивизије „Месина“ прије италијанских колона од Подгорице и Бара, које су за то имале више могућности.

Борба на Чекању није толико значајна по свом обиму и по губицима непријатеља, колико по томе што у њој први пут против устаника Италијани уводе тенкове. Само захваљујући њиховој подршци, Италијанима је пошло за руком да прокрче пут преко слабо организованих устаничких положаја.

Наредни дан је донио нове борбе на правцу Ријека Црнојевића — Цетиње и на комуникацији Будва—Брајићи—Цетиње.

Брзим избијањем у рејон Хана Машановића и упадом у цеклинска села команда дивизије „Пустерија“ извршила је, с незнатним губицима, задатак који јој је поставио командант 14. армијског корпуса у циљу деблокаде Цетиња с подгоричког правца. Устаници из Горњег Цеклина напуштали су положаје по наређењу и извлачили се из захвата италијанских јединица.¹³ Тако је, може се слободно рећи, без борбе препуштена непријатељу територија Цеклина, на којој су устаници у времену од 13. до 15. јула убили, ранили и заробили 1.650 италијанских војника и официра, заплијенили 4 топа, 6 тешких минобацача, 51 тешки митраљез, 20 пушкомитраљеза, 1.500 пушака и 200 пиштоља, уништили 47 мотоцикла однијели велику побједу на Кошћелама.¹⁴

Припадници албанске фашистичке скупине „Скендербер“ и батаљони „Латизоне“ и „Талџаменто“, који се читаво вријеме налазе у претходницама дивизије „Пустерија“, починили су незапамћена звјерства на територији Цеклина. Наступајући преко цеклинских села, ови батаљони, који су били лично подређени команданту 9. армије Пирцију Биролију, досљедно су спроводили у живот упутство из његовог циркуларног писма које је дијељено италијанским војницима и официрима за вршење одмазде.

Све до 18. јула рад пете колоне у цетињском срезу није се осјећао. Међутим, директива о напуштању фронтова, која је изазвала забуну међу устаницима, и снага италијанских дивизија које су надирале ка Цетињу из разних праваца, охрабриле су

¹³ Зборник, том. III, књ. I 28.

¹⁴ Блажо Јауковић, Андрија Пејовић и Илија Костић, Устанак и борба Цеклина у јулу 1941, „Историјски записи“, Цетиње, књ. VII, св. 4—6, стр. 143—145.

пету колону да овог пута јавно иступи против „комуниста“ у улози спасиоца „народа“.

Осамнаестог јула напуштени су устанички положаји на Чекању. Тако је тог дана непријатељ потпуно овладао комуникацијама Котор—Његуши—Чекање—Цетиње и Подгорица—Ријека Црнојевића—Цетиње. Одбацивање устаника са ових путева и дблокирање Цетиња створило је могућност команди 14. армијског корпуса да предузме даља чишћења терена према Љуботињу, Прекорници и на другој страни према Чеву и да темељито припреми офанзиву на Црмницу.

Док су 18. јула јединице дивизије „Пустерија“ несметано напредовале ка Цетињу и харале цеклинска села у зони наступања, устаници из Црмнице, Паштровића и Брајића однијели су велику побједу над италијанским моторизованим батаљоном који је тог јутра кренуо из Будве према Брајићима.

Наступајући од Будве ка Брајићима, батаљон „црних кошуља“ био је крајње опрезан. Свака стопа пута којим се кретала колона била је прије њеног наиласка преорана артиљеријским зрнима. Напредовање у правцу Брајића подржавала је и италијанска авијација која је нарочито била активна у ужем рејону овога села. Обавијештени о мјесту на коме се у засједи налазио подгорско-томићки герилски одред, италијански авијатичари су се нарочито окомили на полукружну линију која се провлачи од старе аустријске тврђаве у Брајићима до Граба Брајићког.

Устаници из Подгоре и Томића, распоређени у утврђеним положајима дуж те линије, издржали су страхоте овог бомбардовања без панике. Италијанима није пошло за руком да истјерају ниједног устаника из заклона. Тако се стицао утисак да на путу од Брајића ка Цетињу и нема устаника.

На путу од Будве до Брајића италијански моторизовани батаљон није наишао на отпор, што је охрабрило његову команду да слободније настави наступање ка Цетињу.

На улазу у Брајиће „црне кошуље“ су почеле да пале куће с једне и друге стране пута. Неко од мјештана, у самоодбрани, отворио је ватру и на тај начин приморао колону да се развије за борбу, што је погоршало положај подгорско-томићког одреда који се неочекивано нашао чело у чело с противником прије него је овај ушао у припремљену засједу.

Италијански батаљон ступио је у борбу против мање од шездесет герилаца из Подгора и Томића и малог броја наоружаних сељака из Брајића са 20 камиона, 6 тенкова и 7 мотоцикла.

Радомирско-грађански и прекорнички одред налазили су се за то вријеме ближе Цетињу. Њихов задатак је био да затворе правац од овог мјеста и обезбиједe леђа црмничким герилцима у рејону Брајића.

Касније, у току борбе, која је трајала неколико часова, герилцима из Црмнице прискочили су у помоћ сељаци из Брајића и групице устаника из Паштровића.

Уколико је борба одмицала, устаници су све више узимали иницијативу. Подгорско-томићки одред, који је борбу на Брајићима добрим дијелом изнио на својим леђима, био је у војничком погледу добро организована и дисциплинована јединица. На његовом челу стајала је чврста команда која је знала шта хоће и која је добро познавала вриједност својих бораца, од којих је највећих број припадао Комунистичкој партији, Скоју или је био врло близак Партији. Због тога се може слободно рећи да је на Брајићима вођена борба између комуниста и фашиста. У њој од почетка није било милости. „Црне кошуље“ су у смирај дана разбијене и одбачене према Будви. У борби на Брајићима Италијани су имали велике губитке. Убијено је 130 припадника „црних кошуља“, а 30 заробљено. Уништено је 15 камиона, 7 мотоцикла и 1 тенк.¹⁵

Устаници цетињског и барског среза, за вријеме борби чији је циљ био повезивање гарнизона у Цетињу са италијанским снагама с подгоричког, будванског и которског правца, нигдје се нијесу фронтално постављали према непријатељу изузев донекле на положајима код Чекања. У борбама за кључне положаје на тим правцима, добро организовани и дисциплиновани герилски одреди, умјешним прилагођавањем тактици герилског ратовања и уз минималне губитке, односили су побједу над десетороструко јачим непријатељем, што најбоље потврђује примјер Брајића и Кошћела на којима су потучени елитни моторизовани батаљони дивизије „Месина“ и „црне кошуље“ дивизије „Таро“

Обје ове побједи нијесу добијене препадима нити су дошле као резултат изненађења противника. И на једном и на другом мјесту борба је трајала по неколико сати и противник је тучен тек онда када је исцрпао све могућности да се извуче.

По свему томе побједи герилских одреда из барског и цетињског среза у борбама на територији Цеклина, Брајића и Чекања, вођеним у времену од 15. до 18. јула, представљају још једно велико обогаћење нашег ратног искуства, које је утолико значајније што је стицано у једном периоду кад тога искуства није било и кад су на територији Југославије тек почињали први већи окршаји с окупатором.

¹⁵ Међутим, у непријатељском извјештају наводе се губици: 20 погинулих, 40 рањених и преко 170 несталих. Изгубљено: 12 камиона, 14 митраљеза, 2 минобачака и 1 тенк. (В. И. И., архива непр. јединица, Гувернатора Далмације, Пров. Котор, 16/4а — 1 Телеграм префекта Sceselatia од 18. VII 1941).

III

ВЕЛИКА НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА
НА ОСЛОБОЂЕНУ ТЕРИТОРИЈУ

(17. јул — 16. август)

Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санцак, на састанку који је одржан у Пиперима у ноћи између 17. и 18. јула, донио је одлуку према којој је требало напасти и уништити непријатељске гарнизоне у Црној Гори, формирати на ослобођеној територији устаничке чете и батаљоне на старој племенској основи и успоставити прве органе народне власти. Осим тога, на овом састанку наименована је Привремена врховна команда националноослободилачких трупа Црне Горе, Боке и Санцака, у коју су, осим делегата ЦК КПЈ и неких чланова Покрајинског комитета, ушли и бивши југословенски официри Арсо Јовановић и Бајо Станишић. Занимљиво је напоменути да се у ноћи између 17. и 18. јула, у исто вријеме када је Покрајински комитет донио одлуку о нападу на окупаторске гарнизоне, десио један важан догађај. Команде италијанских дивизија које су биле одређене за офанзиву издале су јединицама те ноћи посљедње наређење за напад на ослобођену територију, који је почео у првим јутарњим часовима наредног дана.

Каква је била ратна ситуација 18. јула код јединица 14. армијског корпуса?

Дивизија „Пустерија“, чији су се предњи одреди већ налазили у рејону Кошћеле-Хан Машановића, кренула је у зору из Ријеке Црнојевића и без отпора ушла у Цетиње, док је лијеvim крилом наставила чишћење цеклинских села. Послије деблокирања Цетиња с подгоричког правца, њена главнина се оријентисала према Црмници, коју ће нешто касније напасти у садјејству с јединицама дивизије „Таро“

Команда дивизије „Таро“ врши ново прегруписавање снага за напад на ослобођену територију у барском и цетињском срезу. Осамнаестог јула њене јединице биле су дислоциране у рејонима: 208. пук у Бару, а 207. у Котору и Рисну. Један дио алпијске групе „Вале“ и 164. легија „црних кошуља“ чекали су наређење за даље покрете у рејону Будве и Херцег-Новог.¹⁶ У току овог дана устаници су разбили на Брајићима један моторизовани батаљон „црних кошуља“ из састава снага дивизије „Таро“.

Дивизија „Каћаторе деле Алпи“, која је заузела положај сјеверно од Подгорице према Спужу и Даниловграду, прешла је у зору 18. јула у напад на устаничке положаје које су на Малом брду држале подгоричка, горичка и момишићко-толошка чета. Планински ловци су успјели да у првој половини дана збаце уста-

¹⁶ Драго Струњаш, Интервенција окупаторских јединица и покушај угушења устанка у Црној Гори у јулу 1941., „13. јули“ 1949, бр. 1/4.

нике с овог положаја. Подгоричка, горичка и момишићко-толошка чета, појачане нешто касније двјема, загарачким, новоселским, кликовачком и бандићком четом, посјеле су организоване положаје на линији Зеленика—Црвена стијена—Веље брдо—Чкврке, на којима су задржале јединице дивизије „Каћаторе деле Алпи“ два идућа дана.

Јединице дивизије „Венеција“ заузеле су 18. јула полазне положаје за напад на Тријебач—Дољанску главицу и Вежешник. Оне су, уз то, од почетка садјејствовале са јединицама дивизије „Каћаторе деле Алпи“ у борби на Малом и Вељем брду.

Гарнизони дивизије „Месина“, који су се још налазили у Колашину, Беранама, Никшићу, Бијелом Пољу, Пљевљима, Даниловграду, Грахову, Жабљаку, Шавнику и Вилусима, нијесу 18. јула, на дан када је у ствари почела прва велика офанзива на слободну територију, колико је познато, извршиле ниједан озбиљнији напад на устаничке положаје. Јединице ове дивизије, приклијештене јачим устаничким снагама које су нарастале из часа у час, биле су немоћне да то учине. Оне ће то још мање моћи наредних дана, у којима су једна по једна разоружаване од устаника. Дивизија „Пуље“, која се одраније груписала на простору Пећ—Кућиште и појачавала свој гарнизон у Рожају, није 18. јула вршила никакве нападе према ослобођеној територији. Међутим, у току тога дана, муслиманска милиција и разне квислиншке групе, од којих су неке имале изразито фашистички карактер, извршиле су из Плава низ мањих напада на положаје које су држали устаници на сектору Велика—Брезејевица—Пепићи.¹⁷

Италијанска офанзива на ослобођену територију споро развијала. Више од 30.000. војника из састава дивизија „Каћаторе деле Алпи“, „Венеција“, „Месина“ затим коњичке групе „Гвиде“, 107. легије „црних кошуља“ и јединица граничне страже, нијесу успјели да у прва два дана пробију устаничке положаје и слома отпор пиперског батаљона на Тријепчу, Дољанској главици и Вежешнику.¹⁸

Малобројне устаничке снаге из подгоричког и даниловградског среза, којима су то биле прве борбе са окупаторским војницима, успјеле су да у рејону Подгорице затворе упорном одбраном излазе према Даниловграду и Биочу и тиме створе драгоцјено вријеме од 3 дана устаничким снагама ангажованим око опсједања италијанских гарнизона у Даниловграду и Колашину. Тешко је замислити да би италијански гарнизони у Даниловграду и Колашину пали у руке устаницима у случају да су се положаји код Подгорице распали онога дана када су италијанске дивизије, уз снажну подршку артиљерије и тенкова, кренуле у јуриш на ослобођену територију. Само гледано у том свјетлу могућно је правилно оцијенити војнички значај борби које су вођене од 18.

¹⁷ Војо Тороровић, н. д. 72.

¹⁸ Радован Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, Цетиње 1961, 65.

до 20. јула сјеверно од Подгорице и у захвату Ријека Зете и Мораче.

Ове борбе, у којима је дошао до изражаја несаломљиви дух малобројних и слабо наоружаних устаника, који нијесу поклекнули пред грубом демонстрацијом силе и техничке опреме неупоредиво јачег противника, погрешно би било изједначавати са држањем фронтова, или их тако називати као што је то често чињено.

Тактика какву су у борбама од 18. до 20. јула примјењивале устаничке чете из подгоричког и даниловградског среза на Вељем брду, Тријепчу, Зеленици, Вежешнику и Чквркама против комплетних италијанских дивизија, примјењивана је касније, у току рата, у већем и мањем обиму. Из таквих акција које су у јулу 1941. имале карактер борби о којима је ријеч, створено је начело да при одбрани слободне територије треба, гдје год је то могуће, и ако за то постоје и најмањи услови, комбиновати истовремено извођење офанзивних и дефанзивних дјејстава.

Два дана по отпочињању италијанске офанзиве одиграо се низ значајних догађаја који ће приморати команду 14. армијског корпуса да пажљивије преиспита могућност својих јединица за брз продор на устаничка подручја у разним крајевима Црне Горе. Двадесетог јула ослобођени су Даниловград, Колашин и Беране и извојевана је велика пobjеда на другом крају Црне Горе — у Созини.

Даниловград, који је удаљен 19 км од Подгорице, нападнут је сјутрадан по отпочињању италијанске офанзиве. Само дан доцније, ово упориште, у коме се налазио, појачани италијански батаљон, отето је у жестокој борби испред носа италијанских дивизија.

Под снажним притиском устаника који је вршен са истока, запада и југа, Италијани су напустили Даниловград и повукли се у утврђене куће и зидине Браленовице. Борба за ово посљедње окупаторско упориште у Бјелопавлићима, у којој су Италијани имали 19 мртвих, 70 рањених и 815 заробљених војника и официра, вођена је цијелу ноћ између 19. и 20. јула. Посљедњи непријатељски војници предали су се 20. јула у 10 часова.

Приликом ослобођења Даниловграда заплијењено је 12 топова 64 мм, 2 брдска топа, 18 тешких минобацача, 12 тешких митраљеза, 50 пушкомитраљеза, око 1.000 пушака, 18 камиона, 4 мотоцикла, 300 мази, 2 вагона муниције и велике количине другог ратног материјала и намирница.¹⁹

Истог дана када је ослобођен Даниловград формирано је у Бјелопавлићима 5 батаљона. Јеленачки, вражегрмско-пајковићки,

¹⁹ Бошко Ђуричковић, Организација и развој устанка у срезу даниловградском од капитулације Југославије до октобра 1941, „Војноисторијски гласник“ 1950, бр. 1 94/78.

загарачко-бандићки, косоволушки и спушки батаљон, који су скупа имали око 2.000 бораца, пребачени су у ноћи између 20. и 21. јула према Подгорици. Њихов задатак је био да појачају отпор који су јединицама дивизије „Каћаторе деле Алпи“, „Венеција“ и „Месина“ пружале устаничке чете из подгоричког и даниловградског среза.

Обавијештени о судбини свог гарнизона у Даниловграду, Италијани су у току 21. и 22. јула очајнички покушавали да се пробију према Спужу и Даниловграду очисте јаче устаничке снаге. Напади планинских ловаца дивизије „Каћаторе деле Алпи“, коњичке групе „Гвиде“, алпијске групе „Вале“, затим војника дивизија „Венеција“ и „Месина“, који су били усмјерени на уски отвор у долини Зете, подржаван је тенковима, великим бројем авиона и снажном артиљеријском ватром.

У таквој ситуацији, кад је сваки даљи отпор био узалудан, из борбе се организовано извукло 500 устаника из Бјелопавлића, преко 800 припадника пиперског батаљона и око 40 комуниста, скојеваца и симпатизера Партије, колико је бројала подгоричка чета. Остале устаничке снаге, деморалисане јачином италијанских дивизија и роварењем пете колоне, која је већ била почела да пружа отровне пипке и трује атмосфери, напуштале су у нeredу положаје и наговаране од „спасилаца народа“ журиле кућама да на тај начин бар нешто спасу од уништења.

Слободна територија у даниловградском срезу била је кратког вијека. Сам град се налазио у рукама устаника мање од два дана. Због тога у овом срезу, за разлику од колашинског, андријевичког и беранског, који су ослобођени истог дана, није могло доћи до успостављања народне власти.

Иако су 22. јула италијанске дивизије „Каћаторе деле Алпи“ и „Венеција“ прокрчиле пут према Биочу и Даниловграду, њихови предњи дијелови нашли су се већ идућег дана пред новим тешкоћама. Због рушења мостова и путева, које је вршено и дању и ноћу од 17. до 23. јула на комуникацијама Подгорица—Даниловград—Никшић и Подгорица—Биоче—Вјетерник, успорено је, поред осталог, наступање италијанских дивизија у правцу Никшића и Матешева. За то вријеме устаници су разоружали и последња упоришта дивизије „Венеција“ у Бијелом Пољу, Жабљаку, Шавнику, Горанском, Грахову и карабињерске станице у ужим и ширим подручјима ових мјеста.

На ослобођеној територији преконоћ су формирана 33 батаљона и 34 устаничке чете. У Колашину, Андријевци, Беранамма и Бијелом Пољу изабрани су од народа или постављени од мјесних руководстава први одбори народне власти. Осим тога, на подручју Берана, Колашина, Андријевце, Бијелог Поља, Мојковца и Шаховића постављене су команде мјеста и успостављена прва партизанска пошта.

Устаници су већ 25. јула у једном дијелу Црне Горе имали слободну територију, своју војску, команде мјеста, прве органе власти и прву пошту.

Гарнизони дивизије „Месина“, која је била размјештена на територији коју су сада држали устаници, избрисани су из списка јединица италијанске Врховне команде. Жива сила ове дивизије, начета у првим устаничким јуришима на Вирпазар, Чevo, Биоче, Петровац, Мишиће, Богетиће, и Мојковац, и касније, у покушајима непријатеља да деблокира Цетиње, била је овог пута коначно онеспособљена за даља дјејства. Њено наоружање и ратна техника нашли су се у рукама устаничких батаљона.

О судбини дивизије „Месина“ најбоље говори чињеница да њени остаци, изузев у борбама вођеним у рејону Подгорице од 18. до 22. јула, нијесу учествовали у офанзиви италијанских дивизија на ослобођену територију крајем јула и почетком августа. Командант 9. армије, злогласни гувернер Црне Горе Александар Пирцио Бироли, подстрекујући фашистичке војнике из састава дивизија које су учествовале у офанзиви на вршење одмазде над неборачким становништвом, подсјећа их на судбину ове дивизије ријечима: „Немајте милости према онима који су масакрирали „црне кошуље“ дивизије „Месина“ и бацали њихове остатке свињама“ У овим погромашким ријечима целата црногорског народа не осјећа се толико жалост за „црним кошуљама“ ни жаљење за њиховом измишљеном судбином о „бацању свињама“, колико обесхрабреност и спознаја да је једна дивизија изгубљена.

Послије рашчишћавања ситуације у цетињском и подгоричком срезу, које је команди 14. армијског корпуса узело много више времена од оног на које се рачунало, италијанске дивизије „Пустерија“, „Каћаторе делс Алпи и „Венеција“ заузеле су до 2. августа посљедња устаничка упоришта у Црмници, извршиле деблокаду Никшића и у напредовању дуж комуникације Подгорица—Биоче—Лијева Ријека—Матешево достигле висину Лијеке-Ријеке. За то вријеме јединице дивизије „Каћаторе деле Алпи“, чија главнина остаје на просторији Никшића, извршиле су продор комуникацијом Никшић—Вилуси и на тај начин деблокирале гарнизон на овом мјесту који је био опкољен још од почетка устанка. Дијелови дивизије „Каћаторе деле Алпи“ састале су се 2. августа у Грахову с јединицама 207. пука дивизије „Таро“, алпијском групом „Вале“ и војницима 164. легије „црних кошуља“, које су послије чишћења приморског појаса од Котора до Херцег-Новог извршиле продор на ослобођену територију комуникацијама Рисан—Леденице—Грахово и Херцег-Нови—Црквице.

Од свих ових борби које су вођене на разним странама од 24. јула до 2. августа, а које нигдје нијесу имале фронтални карактер, прво мјесто заузима италијанска офанзива на Црмницу и одбрана слободне територије у андријевичком, беранском и бјелопољском срезу која је извођена у исто вријеме.

Други дан послије борбе на Брајићима, у којој су герилци из Црмнице, Паштровића и Брајића уништили италијански моторизовани батаљон „црних кошуља“, извршиле су јединице дивизије „Пустерија“ и дивизије „Таро“ напад на Црмницу правцима Ријека Црнојевића и Пресјека—Созина.

Јединице дивизије „Пустерија“, појачане моторизованим дјеловима, ушле су 20. јула без борбе у Вирпазар, што је унијело прву забуну у редове герилских одреда Црмнице, гдје још није су биле формиране устаничке чете и батаљони. Италијани су се тог дана задржали на Вирпазару, очекујући, вјероватно, исход борбе јединица дивизије „Таро“ на правцу Пресјека—Созина.

По наређењу команданта дивизије „Таро“ генерала Педролоџија, један батаљон 208. пука кренуо је 20. јула изјутра из Бара и Сутомора ка Созини са задатком да збаци устанике с планинског вијенца и да у даљем надирању кроз црмничка села ухвати везу с јединицама дивизије „Пустерија“ које су у току дана имале да стигну на Вирпазар.

У Созини се за то вријеме налазио глуходолски и спичански герилски одред са збјегом народ из Спича. Оба одреда, која су се тог дана затекла у Созини, бројала су 53 герилца. И у Созини, као и на Брајићима, међу устаницима се налазио велики број комуниста.

На прво обавјештење да долази непријатељ, непуну пола сата прије његовог напада на положај који су држали Црмничани и Спичани, формирана је, на предлог Риста Лекића, прва устаничка чета у барском срезу. За њеног команданта постављен је сликар Иво Новаковић, а за комесара Ристо Лекић. Овај акт, који је уследио непосредно пред окршај с противником, врло је значајан и као таквог треба га истаћи. Он најбоље показује како су комунисти брзо радили у одлучујућим моментима.

Борба на Созини представља типичан примјер борбе у сусрету. Подијељена у три мање групе, чета је кренула у сусрет Италијанима који су наступали преко Созине с тешким митраљезима, минобацачима и топовима у предњем реду. То је требало, по замисли команданта италијанског батаљона, да психички шокира устанике.

Борба је почела у центру, код вода у коме се налазио тешки митраљез. Из њега је огворена ватра у гомилу италијанских војника који се још нијесу били развили за борбу. Изненадна ватра герилаца, која је стварала пустош у редовима батаљона који је и даље наступао, створила је велику забуну код противника. Од тога часа устаничка чета преузима иницијативу.

Ни на Созини се Италијани нијесу лако предавали. Борба је трајала пуних 10 часова. И поред тога што су при првом сусрету претрпјели тешке губитке, италијански војници су неколико пута у току борбе покушавали да стабилизују положај и надокнаде оно што је у првим часовима борбе изгубљено. Међутим, притисак устаника, којима је на десном крилу притекао у

помоћ лимљански одред, бивао је све жешћи. Устаницима је прискочило у помоћ цијело мушко становништво из Глухог Дола и једна десетина устаника из села Мачуга. Глуходолски старци и жене јуришали су на Италијане са сјекирама и косијерима, јер другог оружја нијесу имали.²⁰

Борба на Созини, у којој је погинуо командир устаничке чете сликар Иво Новаковић са 8 другова, завршена је побједом устаника из Црмнице и Спича. У њој су Италијани имали 43 мртва, велики број рањених и више од 100 заробљених војника. Заплијењена су 2 брдска топа, 2 пушкомитраљеза, 1 бацач и велики број пушака.²¹

Пораз на Созини одложио је за 10 дана офанзиву на Црмницу. За вријеме тих 10 дана, на овом устаничком подручју, на коме су изведене прве акције у тринаестојулском устанку, створила је пета колона прави пакао. Њени представници, које су устаници у почетку потцијенили и на чији се долазак у Црмницу пред италијанску офанзиву није много обзирало, постали су у рукама Италијана страшно оружје за вођење психолошког рата с народом. Тај рат је био далеко страшнији од оног који је окупатор водио оружјем. Радећи у договору с италијанским командама дивизија „Пустерија“ „Таро“, које су заузимале полазне положаје на прилазима Црмнице, Јован Пламенац, Саво Ђоновић, Блажо Шпадијер и Никола Клисић иступили су у прљавој улози „спасилаца народа“. Они су као отров разједали устаничке положаје и преконоћ правили од јунака с Вирпазара, Брајића и Созине малодушнике који су допустили да их за „спас чељади и домова“ воде издајници народа. И сам карактер борби, које су у то вријеме вођене на границама Црмнице, ишао је наруку петој колони. Устаници су се обично налазили у близини својих села, с једном ногом на положају а другом у селу. Тако се дешавало да су једни те исти људи били једног дана под утицајем пете колоне а другог под утицајем Партије.²²

Бомбардовање из ваздуха, које није престајало од 20. до 27. јула, такође је ишло у прилог „разумним аргументима“ пете колоне да окупатор, уколико се народ не смири и не „покори“, неће оставити ни „камен на камену“ и да ће све „спржити“. У таквој атмосфери, најцрњој од свих које су се крајем јула свалиле на један дио Црне Горе, одржао је Мјесни комитет у Бару проширени састанак комуниста из Црмнице на Илином брду. На овом састанку донесена је, између осталог, одлука да се главнина устаничких снага врати кућама, а да комунисти задрже оружје

²⁰ Архив Историјског института Црне Горе, 8709 (VIII 1г—7 (мемоарска грађа).

²¹ Батрић Јовановић, н. д. 191.

²² Архив Историјског института Црне Горе, 8709 (VIII 1г—7 (мемоарска грађа).

и да се сналазе док се не добије веза с Окружним комитетом.²³ Састанак на Илином брду није ни за длаку поправио ситуацију. Осјећајући колебљивост у устаничком руководству, пета колона више не тражи да устаници напусте положај и да се врате кућама, јер је то и директива Партије. Они сада захтијевају да комунисти „подијеле судбину с народом“ који су повели у устанак. То је био ударац на право мјесто. Под утицајем те најновије петоколонашке тактике настало је колебање код једног броја црмничких комуниста. Касније то колебање поприма масовни карактер, што ће довести до предаје великог броја чланова Партије и секретара Мјесног комитета у Бару Николе Никића.

Општи напад пукова дивизије „Пустерија“ и јединица дивизије „Таро“ извршен је 29. јула, после дугих припрема, правцима Прекорница—Подгор, Брајићи—Подгор и Брајићи—Негалица—Подгорска планина. Италијанске јединице које су 29. јула заноћиле у Подгору и Подгорској планини, кренуле су сјутрадан према Брчелу и Доњој Црмници гдје су се састале са јединицама које су наступале од Вирпазара и Бара.

Надирући кроз Црмницу, војници дивизије „Пустерија“, „црне кошуље“ и војници дивизије „Таро“ нијесу палили села нити су у први мах чинили злочине. То је био њихов уступак петој колони која је за њих добила побједу и у ствари ликвидирала устанак у Црмници.

Сваки даљи отпор био је узалудан. Увучени уским појасом између Крајине, Скадарског језера и Јадранског мора, опкољен италијанским гарнизонима Бар, Петровац, Будва, Брајићи, Ријека Црнојевића, Скадар и одсјечени комуникацијом Подгорица—Цетиње и Цетиње—Будва од осталих крајева Црне Горе, 600 устаника, колико их је имала Црмница уочи офанзиве,

²³ У једној писменој изјави Филип Бајковић о томе каже: „Ја сам, поред овога, добио и задатак да се повежем са Окружним комитетом, односно са друговима Пеком Дапчевићем и Ником Вучковићем који је требало да се налазе на Прекорници. Пошто сам дошао у Грађане, саопштио сам овај став друговима члановима Партије из Грађана, а дошли су за информирације и другови из Радомира — Гајо Војводић и још неки којег се сад не сјећам. Напомињем да сам до Подгора са савјетовања дошао у друштву Блажа Љутице. Истог дана увече заједно са пок. Ђуром Радоманом пробио сам се кроз италијанске засједне и патроле у Прекорницу до куће барјактара Вучковића у којој је требало да буду Пеко Дапчевић и Нико Вучковић. Тамо нам је саопштила мајка Ника Вучковића да су они отишли за Ставор. Ја и Ђуро Радоман смо се исту ноћ вратили у Грађане, тј. на мјесто у близини села звано „За брдо“, гдје је била склоњена партијска организација нашег села. Тамо смо нашли међу друговима из Грађана и друга Ђуро Вујачића, свршеног учитеља и омладинског активисту из Подгора. Ја сам у присуству ових другова, од којих је данас жив Јово Михаљевић, написао писмо и прочитао га. Садржина тог писма била је отприлике ова: да су другови из Окружног комитета отишли на Ставор, да је тога момента било немогуће ухватити везу с њима и да се то повезивања треба да држимо закључака са савјетовања на Илином брду. Међутим, ово писмо није предато према договору.“

није могло да пружи комплетним дивизијама „Пустерија“ и „Таро“ озбиљнији отпор.

Док су вођене борбе у Црмници, на другом крају Црне Горе, у андријевичком, беранском и бјелопољском срезу, извршен је велики број напада на ослобођену територију.

Још у ноћи између 21. и 22. јула квислиншке скупине из сјеверне Албаније и Метохије, које су се од 18. јула прикупљале у рејонима Плава и Гусиња, почеле су да пристижу на положаје према Велици, Брезојевицама и Пепићима које је одраније држала муслиманска милиција и профашистичке групе из Плава и Гусиња.

На положајима према квислиншким формацијама налазили су се још одраније: на Виситору муринска чета, у Брезојевицама машинска, требачка, краљско-присојачка и андријевичка; на Мокри према Ругову и Чакору шекуларски батаљон, трешњевацка, једна величка чета, горњоржанички вод; од Шчита према Чакору једна полимска чета, а на Јечмишту према Челинграду двије непотпуне величке чете. Све ове јединице, које су скупа бројале 650 бораца, нијесу биле довољне да задрже на тако широком фронту далеко јачег непријатеља који је наступао пљачкајући и палећи не само куће и колибе ослобођених села већ и плотове поред путева.²⁴

Напад на ослобођену територију андријевичког среза почео је 22. јула у првим јутарњим часовима, правцима од Липовице, Плава, Јечмишта и Чакора и од Ругове према Шекулару. Најјачи отпор непријатељу који је 22. јула покушавао да продре у Полимље и ка Андријевици пружила је цецунско-ђуличко-кутска чета, која је бранила положаје на падинама Зелетина и на планинским вијенцима изнад села Кути, и јединице које су браниле мост на Лиму испред Брезојевице. Квислинзи су одбијени и на једном и на другом правцу те су одустали од даљих напада.

Двадесет петог јула запријетила је нова опасност слободној територији. Једна формација албанских фашиста упала је дан уочи тога у Велику преко Новшића и од Чакора и почела да пали куће поред пута. То је унијело деморализацију у редове јединица које су браниле Велику.

Двадесет шести јул представља значајан датум у одбрани слободне територије у андријевичком срезу. Тога дана политичко и војно руководство устанка доноси одлуку о чишћењу Чакора и нападу на Плав. Ова одлука, која би у некој другој прилици била корисна, овога пута није водила ничему и била је у основи нереална. Она је донесена на основу једне слабе процјене својих и непријатељских могућности, кад се није још ништа знало о намјерама дивизије „Пуље“ која је већ била у покрету од Кућишта и Ругове ка Чакору. Нереална је била и због тога што се руковођење јединицама које су имале да изведу овај задатак

²⁴ Радован Лекић, н. д. 81.

добрим дијелом налазило у рукама бивших југословенских официра Ђорђије Лашића, Андрије Весковића, Влада Ђукића, Величка Бојовића и др., који су у војсци — на положајима које је требало бранити — представљали већ тада гарнитуру пете колоне, којој су на челу у андријевичком срезу стајали познати петоколонашки Милутин Јелић, Новица Поповић, Вуксан Бакић и Богић Милошевић.²⁵

Напад на Плав, у коме је требало да учествује око 1.000 устаника из андријевичког среза, имао је да почне 27. јула изјутра. Лијева колона, под командом Ђорђије Лашића, заузела је 26. послје подне и у току ноћи између 26. и 27. јула положаје према мосту на Лиму испред Брезејевце. За то вријеме десна колона, са мајором Весковићем, имала је задатак да 26. послје подне избије преко Шћите и Ваганице на Чакор, протјера непријатеља и на њему остави двије чете, а да са главнином преко Јечмишта и Челинграда заузме 27. јула у првим јутарњим часовима положај код Плава и учествује у нападу на ово мјесто. Ни једна ни друга колона 27. јула није напала Плав. Устаници су то хтјели, а официри су саботирали. Они су газили одлуке у чијем су доношењу сами учествовали. То је још више повећавало деморализацију и стварало мучну атмосферу, о чему најбоље говори овај податак:

„Око подне на положај су стигли Бранко Делетић, Богдан Нововић, Радуле Јеврић, Мирко Вешовић, Зогорић и др. Почели су одмах жучну препирку са тзв. командантима одреда, да их окривљују за то што је испуштена иницијатива из руку, убјеђујући их да сваки минут чекања иде наруку непријатељу, да утиче на борце деморализаторски и дезорганизаторски.

Послије подне почело се шапутати у неким четама о великим покретима италијанских казних експедиција из разних праваца: од Пећи, Подгорице, чак и из Албаније у правцу Врмоше, о томе да ће, „ако је то тачно, све у фитиљ изгорјети“. То су биле приче које је непријатељ фабриковао на положају. Изгледало је да наши „команданти“ добијају вијести о ситуацији у свијету, а у првом реду о покретима италијанских експедиција, преко Шемса Феровића и Пренк Џаља, да их црпу из „Гласа Црногорца“, који је у Плав и Гусиње могао да стигне из Подгорице, преко Скадра и Врмоше“.²⁶

²⁵ У устанку, борби за ослобођење територије и касније у току рата истакао се велики број старих црногорских официра, пензионисаних и активних официра бивше југословенске војске, као: стари црногорски официри Томица Јојић и Милета Лакићевић (обадвојица стријељани од четника у Колашину 1942); потпуковник у пензији Радисав Радевић и мајор у пензији Ватрић Зечевић (обојица стријељани од четника у Колашину 1942); Миличко Јанковић, мајор бивше југословенске војске (стријељан од Италијана на Анријевци у јуно 1941); Милета Ђукић, поручник бивше југословенске војске (погинуо као начелник штаба XII ударног корпуса у октобру 1944); затим Саво Ђукић, мајор у пензији, и активни официри бивше југословенске војске Мирко Крчић и Војислав Нововић.

²⁶ Радован Лекић н. д. 97.

Таква ће ситуација остати у андријевичком срезу све до 31. јула, када су претходнице дивизије „Пуље“ избиле на Чакор а предњи одреди дивизије „Венеција“ ушли у Биоче. Од тога дана пета колона у андријевичком срезу постаје стварни господар ситуације на простору од Лијеве Ријеке до Мурине и Плава. Једна група љеворечких официра која је од почетка имала изразито петоклонашки карактер, повезала се у Матешеву са Богићем Милошевићем, а преко њега и Митра Вукићевића из Краљских Бара са вођством пете колоне у Андријевици. Колашин, који још није био обухваћен офанзивом, није био у стању да пружи неку озбиљнију помоћ устаницима у андријевичком срезу, који су крварили више од 10 дана на дугом фронту од Липовице и Зелетина до Велике, Пепића и Брезовице испод Плава. У Колашину, који је у то вријеме био сједиште Окружног комитета и Привремене врховне команде, остала је у јулским данима као обезбјеђење града само једна непотпуна чета. И срез је био испражњен од устаника. Колашински батаљони и готово читава партијска организација налазили су се од 21. јула у покрету и на положајима према Подгорици, код Пљеваља и испред Корита и Сјеничких Бара. Тако се десило да је пета колона замало узела Колашин из руку партизана још 30. јула.²⁷ Тај датум који се овдје понавља није случајан. Тога дана и андријевичка пета

²⁷ У прогласу Привремене врховне команде, који је писан у Колашину 30. јула увече, о томе се догађају каже:

„По наређењу Врховне команде Националноослободилачке војске била је претпрошле ноћи доведена у Колашин група заробљених италијанских официра из Берана. Неколицина хушкача и непријатеља народне слободе, који се и нијесу стијели да јавно говоре пред народом да треба позвати Италијане и предати им оружје, проијели су лажни глас да су ти официри доведени ради тога да овдје буду стријељани, па су онда помоћу те лажи успјели да преваре и многе наше поштене људе из своје општине да са оружјем у руци пођу против народне власти у Колашину да ослободе окупаторске официре. И док је њихова делегација у вароши преговарала с колашинским Војним комитетом, педесетак наоружаних људи сјело је на неколико тачака око вароши, спремно да пролију крв своје црногорске браће. Да су они иступали отворено непријатељски доказује и то да су сјекли телефонске жице, онако како их наши герилски одреди сијеку Италијанима. Захтијевали су да им се предаду италијански официри и остајали су упорно при томе захтјеви, иако им је објашњено да нико није имао намјеру да те официре стријеља, иако им је речено да већ постоји одлука Врховне команде да се ти официри врате у Беране, и да би данас тамо имали бити враћени. Тек послје дугих преговора и једино у жељи да спријечи проливање братске крви, колашински Војни комитет направио је споразум с делегатима колашинско-рјечинске општине да се макну из засједа око вароши и пођу кући. Мада су наши јуначки народни војници могли лако разјурити ову жалосну „опсаду“ Колашина, не попуштајући ни за длаку неумјесном и неоправданом захтјеву Рјеченица, ма то нијесмо учинили само зато да се не би пролила крв међу браћом. Наравно, ми смо одлучно одбили да им официре предамо како су то они тражили, да они с њима слободно располажу. Кад су видјели да им се у томе неће попустити, пристали су на горње рјешење. (Архив И. И. ЦГ, 11542/II 5—19 (41)).

колона дрско је иступила са захтјевом да се „комунисти заједно са оружјем предаду окупатору који долази“. Истог дана један број петоколонаша, који је 21. јула изабран у први Народни одбор у Беранама, иступио је из њега и почиње да ради на организовању „одбора спаса“ који је требало да дочека италијанске дивизије.

И један дио беранског среза, у коме се ситуација од почетка развијала повољно по устанике, и у коме је пета колона била донекле ућуткана, нашао се од 26. јула у огњу офанзиве. Тога дана албанске и муслиманске квислиншке скупине нападе су васојевићке катуне на Смиљевици, Капама, Локви и Џаковици. Напад је изненадио слабо наоружане предстраже које су се налазиле у близини катуна, тако да је непријатељ истог дана, не наилазећи на озбиљнији отпор, избио изнад села Калудре, Заграђа и Тмушића. Руководство устанка брзо је реаговало на овај испад. Двадесет шестог јула, када је добијен први глас о нападу, и у ноћи између 26. и 27. у којој у устаничким селима нико није спавао, извршена је мобилизација цјелокупног мушког становништва способног за борбу. Сјутрадан је извршен противнапад на цијелу линију коју је непријатељ достигао претходног дана. Борба за поједине положаје трајала је без прекида два дана. Устанички батаљони, добро наоружани и још неначети отровним духом пете колоне, у свему су надмашили противника. Њихови удари били су неодрживи. Двадесет деветог јула, трећи дан послје продора квислиншких банди на ослобођену територију, устаници су овладали положајима на Мокрој, Капама и Смиљевици. Нарочито оштре борбе водили су будимски и доњоржанички батаљон око Смиљевице, чији је врх у току 28. и 29. јула неколико пута прелазео из руку у руке.

Закључно са 29. јулом непријатељ је одбачен према Ругови и Рожају.

Распоред устаничких батаљона тог дана увече био је следећи: шекуларски батаљон на Мокрој, Капама и Смиљеници; доњоржанички и будимски батаљон заједно с беранском митраљеском четом на Буковику и Локви; полички батаљон према Горњем Бихору; брзавско-штитарски батаљон упућен је као помоћ устаницима бјелополског среза у рејон Корита. За то вријеме горњоселски, бучичко-винички и долачко-лужачки батаљон налазили су се као резерва на десној обали Лима.

Тридесетог јула јача групација непријатељских снага из Рожаја и са правца Петњице и Врбнице прешла је у снажан напад према поличким селима, Тмушићима, Горажду и Заграђима. Захваљујући паници која је настала код једног дијела официра и устаника, муслиманска милиција успјела је да уђе у нека од ових села и почне палити куће. Истог дана Италијани и балисти из Метохије извршили су напад на линију Џаковица—Смиљевица—Капе.

И овог пута мјесни војни комитети су брзо интервенисали. Тридесетог јула и у ноћи између 30. и 31. извршено је ново пре-груписавање снага. Горњоселски и долачко-лужачки батаљон упућени су као појачање на дио фронта испред Полице, а бучичко-винички као појачање снагама које су пружале отпор на Џаковици, Капама и Смиљевици.

Тридесет првог јула устаници су још једном прешли у противнапад који је с Полице потпомагала једна устаничка батерија са два топа. Овог пута непријатељ се живао бранио, нарочито на положајима Оштро брдо и Гола. јела. Пред вече је напустио и ове положаје и повукао се према Каџуберу.

Идућег дана полицки, горњоселски и долачко-лужачки батаљон, водећи упорно борбу и вјештим маневрисањем, заузимају Каџубер и Турјак и улазе у муслиманска села Врбницу, Калаче, Петњицу, Трпезе, Раданце, Годочеље и Туцање. На тај начин устаници су поново очистили простор од Полице до Рожаја.

Тридесет првог јула и 1. августа, један број устаника који су држали фронт према Смиљевици, Џаковици и Капама, подпомогнут од стране бучичко-виничког батаљона који је стигао у прави час, разбио је квислиншке скупине на највишим врховима Смиљевице и одбацио их поново ка Ругови.

Наредни дани поткопали су морал устаничке војске из беранског среза која је дотле знала само за успјехе. У Војном комитету дошло је до размимоилажења између комуниста, који су од почетка имали правилан став у вођењу борбе на једном осјетљивом терену претежно насељеном муслиманским становништвом, и једне групе бивших официра којима се на челу налазио члан Војног комитета капетан Павле Ђуришић. Насупрот чврстој линији коју су заступали комунисти у односу на муслиманско становништво, Павле Ђуришић и његови истомишљеници тражили су да се продужи напредовање према Рожају, Тутину, Новом Пазару и Копаонику и да се на том путу уништи све што је муслиманско, почев од жена и дјече.²⁸

У тим данима, када је устанак, разједан изнутра од петоколонаша, преживљавао кризу, стизали су све тежи и тежи извјештаји о напредовању јачих италијанских снага од Подгорице и Пећи. Стално погоршавање војно-политичке ситуације у бјелополском и андријевичком срезу такође је стварало мучну атмосферу.

Усташка муслиманска милиција из Сјенице и Корита наметнула је устаницима бјелополског среза, одмах по ослобођењу Бијелог Поља, још један фронт. Двадесет првог јула наређен је покрет устаничким батаљонима и четама у правцу Сјеничких Бара и Угринца. Бјелополски устаници, којима ће се касније

²⁸ Радивоје Воричић, *Прво ослобођење Берана и формирање првог народног одбора* (јула 1941. година), Иванград 1959, 51—54.

придружити и пољски батаљон из колашинског среза и затонски и штитарско-брзавски батаљон из беранског, успјели су да без борбе заузму Боришиће и Баре Сјеничке, а последије краће борбе и Трешњевицу, и да посједну положаје на линији Црвско—Гошево—Трешњевица—Крајиновићи. Тиме су заустављени напади усташке милиције, која је прије тога запалила српска села Вишњево, Гошево, Баре и Трешњевицу. Даље борбе на сектору Баре Сјеничке и око Корита, од којих је највећа била она на Угринцу, у којој је 22. јула погинуло 16 устаника из бјелопољског среза, трајале су углавном до 3. августа, када је непријатељ одбачен према Сјеници.

У одбрани андријевичког, беранског и бјелопољског среза учествовала је читава устаничка војска чији се број пео до 5.000 војника. Ослобођена територија није се могла друкчије спасти сем потпуном мобилизацијом и затварањем свих улаза на ослобођену територију који су водили од Сјенице у правцу Бијелог Поља, од Рожаја ка Беранама и од Пећи ка андријевичком срезу. Албанске фашистичке формације, косовски балисти, усташка муслиманска милиција и велики број банди из сјеверне Албаније били су скупина која се подједнако служила угарком, ножем и пушком. То су биле терористичке банде које су по замисли команде 14. армијског корпуса имале да утјерају устаницима страх у кости.

Борбе на фронтима према Плаву, Чакору, Мокрој, Зелетину и Липовици, затим оне на правцима Рожаја и Ругове, на Смиљенићу и Турјаку и оне око Сјеничких Бара и Корита, вођене су од почетка до краја на једном осјетљивом терену. Мјесна руководства устанка у андријевичком, беранском и бјелопољском срезу и велики број чланова Партије и мјесних комитета, од којих се највећи број налазио на мјестима око којих су вођене борбе, обуздавали су правилним спровођењем партијске линије да не дође до погромашких акција у муслиманским селима која су често падала устаницима у руке. Обуздавати шовинистичке страсти у тренуцима када су бивши официри позивали устаничке масе да се освете „свему што је турско“, било је много теже од вођења борбе с непријатељем. Руководство устанка, плашећи се погромашких акција огромне устаничке масе чије су шовинистичке страсти често губиле мјеру, одустајало је од напада на поједина већа мјеста, као на примјер на Рожај, иако то с војничке стране није било правилно.

Неки југословенски официри, који су се налазили на кључним положајима у устаничким јединицама (Лашић, Весковић, Ђуришић, Ђукић, Бојовић), били су од почетка агенти пете колоне. Они су у почетку иступали против политичког руководства устанка смишљеном тактиком о потреби војнизирања јединица и избацивања из њих комесарског „баласта“, да би касније са тих концепција отворено иступили против комуниста и „њихове политике“ Може се слободно рећи да су ови официри, с малим

изузетима, представљали тројанског коња кога је непријатељ вјешто убацио у устаничку војску. Све је то довело до тога да се на крају није знало ко је заклетиви непријатељ устанка — они који су с угарцима и ножевима насртали на устаничка села, или они који су командовали устаничким јединицама против банди паликућа.

У овим борбама, које су од 18. јула до првих дана августа вођене на територији андријевичког, беранског и бјелопољског среза, пета колона је одиграла крајње разорну улогу. Исто као у Црмници, а можда и још горе, она је сијала забуну, панику и деморализацију гдје год се појавила. То је био њен задатак. Пета колона, која је у андријевичком, беранском и колашинском срезу постала страшно оруђе у рукама непријатеља за вођење психолошког рата, радила је тачно по плановима италијанских команди. За 15 дана, скривајући тај рад у прво вријеме од руководства устанка, она је пуних 15 дана припремала терен за долазак италијанских дивизија. Онога дана када су се дивизије „Пустерија“, „Венеција“ и „Пуље“, потпомогнуте са око 20.000 припадника квислиншких формација, нашле на вратима Андријевице, Берана и Колашина, њих су у име „народа“ дочекали у Лијевој Ријечи, на Матешеву, Трешњевику и Чакору „одбори спаса“ у којима су се налазили најеминентнији представници пете колоне из горе наведених срезова.

Како се одвијао посљедњи чин драме у којој се нашао устанак у андријевичком, бјелопољском, колашинском и беранском срезу првих дана августа 1941?

Италијанске дивизије „Пуље“ и „Венеција“, које су имале задатак да овладају комуникацијама Пећ—Андријевица—Рожај—Беране, Сјеница—Бијело Поље, Подгорица—Лијева Ријека—Матешево, Матешево—Колашин—Мојковац—Бијело Поље—Пљевља и да угуше устанак на ослобођеној територији андријевичког, колашинског, бјелопољског, беранског и пљеваљског среза, поучене искуством из Црмнице у којој су помоћу пете колоне лако угушили устанак, пустили су да на том устаничком подручју за њих ради вријеме, пета колона и квислиншке формације из Сјенице, Плава и Гусиња, сјеверне Албаније и Метохије. Само се тако може разумјети чињеница да је дивизија „Венеција“ тек девети дан по распадању устаничких положаја код Подгорице ушла у Биоче и тако напредовала само 12 км путем на коме није било партизана. Готово исти случај је био и са дивизијом „Пуље“, која се 13 дана задржала на простору од Пећи до Кућишта, да би четрнаестог дана избила на Чакору. Била је то добро смишљена тактика умјешног искоришћавања квислинга који су у овом случају Италијанима служили као штит о који је требало да се изломи устанички мач.

Дивизија „Венеција“, пошто је 21. јула ушла у Биоче, продужила је без задржавања напредовање дуж комуникације Биоче—Матешево и 3. августа ушла без отпора у Лијева Ријеку.

Сјутрадан, јединице дивизија „Венеција“ и „Пустерија“, у чијој су се претходници налазиле „крне кошуље“, фашистичке формације „Скендерберг“ и батаљони „Таљаменто“ и „Латизоне“, нападе су положаје које су на линији Планиница—Рашково гумно—Птич држали доњоморачки и колашински батаљон, затим подгоричка, љворечка и брскутска чета. Дубоким обухватом лијевог и десног крила устаника, који је извођен у облику клијешта преко Птича и Планинице, и снажним нападом главнине која је наступала цестом крчећи пут артиљеријском и минобацачком ватром, Италијани су после оштре борбе заузели посљедње устаничке положаје испред Матешева, у које су ушли 5. августа.

Осмог августа претходнице дивизије „Пустерија“ ушле су у Колашин, који је био евакуисан још 4. августа, и истог дана продужиле ка Мојковцу.

Италијанска дивизија „Пуље“ ступила је с устаницима први пут у борбу 4. августа. Све до тога дана за њу су се бориле квислиншке групе из Плава, сјеверне Албаније и Метохије. Надирући главнином од Чакора ка Полимљу и Андријевици и једним дијелом снага од Гусиња и Зелетина према селу Војовићима, ова дивизија је ушла 6. августа без борбе у Андријевицу, јер је дан прије тога наређено устаницима да напусте положаје испред овог мјеста.

Сјутрадан су претходнице „Венеције“ избиле на Трешњевик, а два дана доцније ушле су у Беране.

И поред тога што дивизије „Венеција“ и „Пуље“ нијесу од 22. до 31. јула водиле борбу с устаницима, штаб 14. армијског корпуса, плашећи се изненађења, ријешо је да скрати фронт напада дивизије „Венеција“, бројно слабије од осталих италијанских дивизија које су учествовале у офанзиви. Због тога је донио одлуку да на колашински правац убаци дивизију „Пустерију“ која је прије тога извршила чишћење Црмнице од устаничких снага.

У току 8. и 9. августа јединице дивизије „Пустерија“ пребачене су камионима у рејоне Колашина и Мојковца, одакле су већ идућег дана наставиле напредовање дуж комуникације Бијело Поље—Шаховићи—Пљевља.

Посљедње борбе у италијанско-квислиншкој офанзиви на ослобођену територију у Црној Гори, Боки и Санцаку вођене су на подручју шавничког среза од 5. до 16. августа.

Пошто је рашчистила ситуацију у никшићком срезу и заједно са јединицама дивизије „Таро“ угушила устанак на граховском подручју деблокирала гарнизон дивизије „Месина“ у Вилусима, дивизија „Каћаторе деле Алпи“ нашла се 5. августа на вратима Шавника. Тога дана вођена је борба с мањим устаничким предстражама на Крнову.

Устаничке чете, које су биле бројно слабе, брзо су потиснуте у правцу села Крушевице и Мокрог од италијанске колоне која је подржавана са 15 тенкова брзо продирала напријед кому-

никацијом Никшић—Шавник. И овог пута Италијани су се користили тактиком лијевих и десних обухвата зоне у захвату пута којим је наступала главнина.

У борби око села Крушевице и Мокрог, која је вођена истог дана, Италијани су осим тенкова употребили и 8 авиона из којих су митраљирали и бомбардовали Војник и устаничке положаје у рејону Мокрог.

Седмог августа дивизија „Каћаторе деле Алпи“ улази у Шавник и сјутрадан запосједа Превиш и Добра Села.

Послије паљења села Крушевице и заузимања Шавника, петоклонаши и колебљиви елементи почели су да шире панику у јединицама језерског и шаранског батаљона. Оперативни штаб устаничких снага с дурмиторског подручја, у коме су се налазили Вук Кнежевић и Душан Обрадовић, наредио је језерском, шаранском и планинопивском батаљону да напусте положаје и да се разиђу кућама. Истог дана повукла се и устаничка чета која је осигуравала правац од Пљеваља.

Седмог и осмог августа Италијани су поправљали пут у кањону Таре. Десетог августа они су без борбе стигли у Шаранце и поставили логорé на простору села Његовућа—Алуге—Крш, гдје су остали до 14. августа.

Петнаестог августа спојиле се на Језерима, на раскрсници путева Жабљак—Шавник, код Банских кућа, јединице дивизије „Каћаторе деле Алпи“ и „Пустерије“ и сјутрадан заједно ушле у Жабљак.²⁹

Послије италијанске и квислиншке офанзиве на Црну Гору, Боку и један дио Санцака, која је завршена 16. августа, на територији Црне Горе размјештено је 5 италијанских дивизија и то:

— дивизија „Месина“ са штабом на Цетињу и јединицама у Бару, на Цетињу, Будви, Вирпазару, Ријечи Црнојевића и Подгорици;

— дивизија „Таро“ са штабом у Котору и јединицама у Котору, Рисну, Херцег-Новом, Груды, Црквицама и Грахову;

— дивизија „Каћаторе деле Алпи“ са штабом у Никшићу и дијеловима у Даниловграду, Никшићу, Вилусима, Шавнику и Жабљаку;

— дивизија „Венеција“ са штабом у Беранама и дијеловима у Андријевици, Колашину, Матешеву, Плаву, Гусињу, Беранама и Бијелом Пољу;

— дивизија „Пустерија“ са штабом у Пљевљима и јединицама у Пљевљима, Пријепољу, Прибоју, Рудом, Чајничу и Фочи.

²⁹ Бранко Перовић, Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године. „Војноисторијски гласник“, 1952, бр. 2, 24—25.

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ЗАКЉУЧЦИ

1) Прва оцјена тринаестојулског устанка, која је дата 8 августа на састанку Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак, није толико погрешна³⁰ колико непотпуна. Само савјетовање је одржано у вријеме када се офанзива ближила крају и кад су мјесна руководства имала пуне руке посла око извлачења герилских одреда испод удара непријатеља и евакуације појединих мјеста. Два дана прије састанка Покрајинског комитета пали су у руке Италијанима Колашин и Матешево, а 9 августа, дан по одржаном савјетовању, Беране и Шавник, Бијело Поље, Шаховићи, Пљевља и Жабљак остали су још неколико дана по савјетовању у рукама партизана. У таквој ситуацији мјесна руководства још нијесу била у стању, нити су за то имала времена, да сумирају своја искуства и даду оцјену свога рада.

Није кривица Покрајинског комитета у томе што није донио правилну оцјену устанка, што је било и немогуће, него у првом реду у томе што се код анализе догађаја и преломних момената у устанку и офанзиви истицало само оно најгоре, док су се успјеси и све оно што карактерише његову сложеност и величину остављали по страни.

Због тога се на основу закључака овог савјетовања, које је од почетка до краја било под мрачном сјенком политичког филозофирања делегата ЦК КПЈ, стицао утисак, који ће и доцније остати, да су у устанку почињене грешке чак и онде гдје их није било...

2) До сада је много писано о директивама Покрајинског комитета и њиховом утицају у овој или оној фази устанка. Разматрању овог питања и на савјетовању у Каменику поклоњена је велика пажња, што је и разумљиво. У његовом третирању полазило се, међутим, увијек од једне устаљене констатације да су лавирања, ломови и почињене грешке, које неминовно прате сваки устанак и борбу те врсте, резултат контрадикторности тих директива и њиховог штетног утицаја, нарочито оне која је донијета 17. јула у 6 часова послје подне. Таква мишљења није тешко ревидирати кад се пажљивије уђе у суштину карактера устанка и повежу последице које је у разним крајевима Црне Горе и Санџака за собом оставила италијанско-квислиншка офанзива независно од директива Покрајинског комитета. Од почетка до краја устанак је имао своје законитости и из њиховог оквира није га за тако кратко вријеме, када су се догађаји развијали таквом брзином да их је често било немогуће пратити, могла избацити никаква директива.

Првом директивом, која је донијета у Стијени Пиперској 8 јула, а која је и онда и доцније критикована, у приличној мјери је сужен оквир предстојећих борби, нарочито кад се узме у обзир

³⁰ Батрић Јовановић, н. д. 269.

да је Партија уочи устанка имала кадровску војску од око 15.000 људи и читав један народ коме се није могло наредити да, на глас у почетку оружане борбе, остане по страни догађаја који су дубоко задирали у његову судбину. Можда ту треба тражити узроке неких грешака и одступања до којих је касније дошло.

Друга директива, коју је на састанку од 17. јула у Пиперима донио Покрајински комитет (сви се слажу да је то било тога дана), није имала нити је могла имати неки нарочити утицај на догађаје у устанку. Не бар у толикој мјери колико јој је то приписивано, кад се узме у обзир да је већ сјутрадан од руководства које ју је донијело стављена ван снаге.

С овом директивом довођено је у везу питање слома устанка у цетињском и барском срезу. Међутим, кад се повежу догађаји који су се на том подручју одиграли у устанку и нешто доцније у офанзиви, ово питање добија други карактер. Седamnaестог јула у зору, италијанска дивизија „Пустерија“ извршила је напад у правцу Цетиња. Њени пукови били су притисли доњоцеклинска села, ушли у Ријеку Црнојевића и избили у висину Хана Машановића, што значи на врата Цетиња, у тренутку када је донесена друга директива Покрајинског комитета. Осамнаестог јула „Пустерија“ је без задржавања наставила покрет лијевим крилом преко горњо-цеклинских села а десним преко Чешљара, Улића и, док је главнина продирала цестом. То је највјероватније могло бити 18. јула изјутра. Код таквог гледања догађаја тешко се може одржати тврђење да су положаји на Кошћелама, Хану Машановића и Горњем Цеклину напуштени тога дана прије подне по наређењу које је дошло на основу друге директиве Покрајинског комитета, а још теже мишљење да је та директива донесена на основу стања у цетињском срезу и репресалија које су извршиле јединице дивизије „Пустерије“ 17. јула у Рвашима, Бобији, Друшићима, Метеризима и Јанковића кршу. Кад се узме у обзир да герилски одреди из Рваша, Бобије, Метериза и Горњег Цеклина нијесу предлањали у то вријеме неорганизовану естаничку масу, него дидиплиноване и организоване герилске одреде који су успјешно примјењивали тактику засједа и добро прорачунатих удараца, онда би много правилније било прихватити мишљење да су се исти ти одреди организовано извукли из захвата непријатеља када је сваки отпор био узалудан, него да је то урађено по другој директиви Покрајинског комитета.

Случај Црмнице још је карактеристичнији. У времену од 17. до 20. јула, у коме су донесене друга и трећа директива, герилски одреди из подручја барског среза однијели су двије велике побједи на Брајићима и Созини над елитним италијанским батаљонима. Узрок ономе што се доцније десило у Црмници, према томе, погрешно не било тражити у штетном утицају ове или оне директиве Покрајинског комитета и њиховом сукобљавању, из простог разлога што је устанак у Црмници угушен најбрутални-

јом војничком силом. Шест стотина устаника, колико је имала Црмница уочи офанзиве, није могло војнички ништа више учинити него што је учињено. Мјесно руководство у барском срезу, које је од 9. јула све до састанка на Илином брду правилно спроводило, и на војном и на политичком плану, директиве Покрајинског комитета, починило је у јеку офанзиве неке грешке које нијесу имале никакве везе са тим директивама, а које су довеле до низа трагедија у партијској организацији Црмнице.

Трећа директива Покрајинског комитета, која је највише одговарала расположењу не само комуниста и њихових најужих присталица него и црногорског народа уопште, донијела је у оним крајевима Црне Горе у којима су постављени услови за њено спровођење у живот резултате какве ће тешко избрисати вријеме. Ти резултати су стварање устаничке војске и прве народне власти, што ће остати трајна тековина, без обзира на привремене узмаке.

3. Третирање питања фронтова обично је свођено на њихово постављење и њихов штетан утицај на развој устанка. У томе се ишло у крајност. Фронтови су и онда а касније измишљани и на оним мјестима гдје их никада није било. И уколико је ту и тамо дошло до држања фронтова, они су били толико „омекшани“ умјешним примјењивањем устаничке тактике да је често недостајала разлика између **таквог држања фронтова** и активне маневарске одбране која се попут лавине преливала из одбране у напад и из напада у одбрану. Најбољу потврду за то дају борбе беранских устаничких батаљона, које су вођене у времену од 26. јула до 6. августа на Смиљевици и Турјаку.

И „фронт“ код Андријевице, о коме је такође доста писано, био је „омекшан“ тактиком гипке одбране на широком фронту у којој се нападнути не ослања толико на круто држање одређене линије на читавој њеној дужини, јер би то било немогуће, колико на затварање оних праваца који изводе на слободну територију, а који нуде нападачу највише користи. Само се тако може разумјети да је нешто око 1.000 андријевичких устаника задржавало пуних 15 дана велики број кваслишких формација на линији високог планинског земљишта дугој преко 70 км.

Мајсторско извлачење герилских одреда из Горњег и Доњег Цеклина и захвата јачих непријатељских снага, у борбама које су на ријечком правцу вођене од 17. и 18. јула, нигдје нијесу обрађене као резултат тактике устаника која се темељила на избјегавању фронтова. Сличан је случај и са правременим извлачењем устаничких батаљона из дурмиторског среза испод удара десетоструко јачег непријатеља. Одлука о напуштању положаја испред Жабљака, коју је 10. августа донио на планини Ивици Оперативни штаб устаничких снага дурмиторског среза, такође представља умјешно прилагођавање устаничког руководства потребама тренутне војничке ситуације, односу снага и избјегавању фронтова.

Због свега тога, као и низа других случајева, тврђење да су Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санцак и делегат ЦК КПЈ вјеровали да је у устанку могуће „дефинитивно“ ослободити Црну Гору и да су на „основу овакве концепције створени фронтови“ — крајње је произвољно и као такво неодрживо.³¹

4. Није толико била грешка у држању фронтава, јер њих у правом смислу није ни било, колико у испражњавању села и ослобођених мјеста од комуниста и скојеваца који су одреда одлазили на положај.

Пета колона је то објеручке користила. Умјесто комуниста, она је на многим мјестима објашњавала „ситуацију“, наметала своја мишљења и своје концепције, водила психолошки рат с народом и не само разарала позадину него поткопавала и фронт.

Мјесна партијска руководства су потцијенила пету колону и њен утицај. То се касније, у часовима када је наишла опасност, светило. Пета колона је показала своје право лице у трагичним тренуцима када је на ослобођену територију јуришало око 100.000 италијанских војника и квислинга. Окупатор је повео рат против устаника помоћу регуларних јединица, терористичких банди и пете колоне која је тровала атмосферу у позадини и као црв нагрисала положаје. То је довело до тле да је често било теже издржати психолошки рат са издајницима него гвоздени притисак окупаторских јединица.

5. Теорију о томе да су почињене грешке на војном и политичком плану заочиле даљи развој устанка демантовали су догађаји који су се већ у другој половини августа 1941. десили на територији Црне Горе, Боке и Санцака. Крајем августа и почетком септембра герилски партизански одреди, устаничке чете и батаљони врше регруписавање снага и изводе прве акције. То најбоље показује да језгро устанка, његови организовани герилски одреди, нијесу у офанзиви ни разбијени ни уништени. Напротив, они су из ње изишли обогаћени једним драгоценим искуством.

RESUMÉ DE L'ARTICLE DE LJ. ANĐELIĆ LE SOULÈVEMENT DE 13 JUILLET ET L'OFFENSIVÉ ITALO-QUISLING SUR LE MONTÉNÉGRE

Au début de son article l'auteur nous informe sur les événements qui se sont déroulés depuis le 13 juillet jusqu'au 16 août en les partageant en trois étapes. Le soulèvement même n'a duré que sept jours. L'intervention italienne a commencé trois jours après son éclatement et elle s'était dirigée de Podgorica à Cetinje où était le siège de la division.

³¹ В. Јовановић н. д. 272.

Les insurgés de Ljubotinj ont anéanti un bataillon motorisé italien le 16 juillet à Košćelee.

Depuis le 18 juillet jusqu'au 16 août les insurgés défendent le territoire libre et les premières conquêtes du soulèvement (l'armée, le pouvoir populaire). Près de 100.000 soldats italiens et quisligns ont pris part dans cette offensive contre le Monténégro.

Après avoir surpris le commandement italien, les insurgés ont désarmé dans les premiers jours du soulèvement les garnisons de Čevo, Virpazar, Rijeka Crnojević, Bioče, Mišići, Mojkovac, Petrovac, Spuž, Bogetići et les gendarmeries de Sutomore, Brčele, Ljubotinj, Reževići, Ivanova Korita, Crnica, Lolubovac, Cerovo, Donji Kokoti, Vidrovan, Stitarica et Manastir Morača.

L'Etat major italien réagit sévèrement sur les premières nouvelles du soulèvement. Le commandant en chef de la Neuvième armée italienne Pirzio Biroli donne ordre au commandement du 15e corps d'armée de liquider le soulèvement de Monténégro. Pour cette tâche on a désigné les divisions suivantes: Puglia, Pusteria, Taro, Venezia, Cacciatori delle Alpi, Marche, Messina, un régiment de la division Centauro, le groupe alpin »Valle«, puis les régions 108 et 164 des »Camice nere«, deux bataillons de la garde de frontière, un groupe d'aviation, la formation fasciste albanaise »Skenderbeg« et le groupe de cavalerie »Quide«.

Le groupement des unités désignées pour l'offensive avait lieu dans les quartiers de Podgorica, Peć, Bar et Kotor.

Après des combats violents les Italiens ont repris la zone littorale de Bar à Hercegnovi et Gruda comme les communications: Podgorica — Danilovgrad — Nikšić — Vilusi — Grahovo; Podgorica — Lijeva Rijeka — Mateševo — Andrijevića — Berane; Mateševo — Kolašin — Mojkovac; Bijelo Polje — Šahovići — Pjlevlja; Nikšić — Šavnik — Žabljak; Risan — Ledenice — Grahovo; Hercegnovi — Crkvice — Grahovo et Peć — Kućište — Čakor — Andrijevića. A même temps les Italiens ont repris aussi les villes: Berane, Kolašin, Andrijevića, Bijelo Polje, Šahoviće, Mojkovac, Danilov Grad, Bogetići, Virpazar et les autres.

Et, à la fin d'une analyse militaire et politique très détaillée du soulèvement, on a donné quelques conclusions.